

Ilja M. Veldman

De macht van de planeten over het mensdom in prenten naar Maarten de Vos

In het voorjaar van 1981 kocht het Rijksprentenkabinet in Amsterdam twee prentenseries aan die gegraveerd zijn naar ontwerp van de Antwerpse schilder Maarten de Vos (1532–1603). In deze prenten wordt een onderwerp weergegeven, dat uit cultuurhistorisch oogpunt zeer interessant is: de zeven planeten en hun invloed op aarde. Bij deze aankoop ging het om een uit acht prenten bestaande, ongedateerde serie, die door Crispijn de Passe de Oude is gegraveerd en uitgegeven (afb. 1-8) en een 1581 gedateerde reeks van eveneens acht prenten, gegraveerd door Adriaen Collaert en uitgegeven door Gerard de Jode (afb. 17-24).

De eerste serie wordt in de kunsthistorische literatuur slechts terloops vermeld¹. De tweede schijnt nauwelijks bekend te zijn. Tot nog toe is nergens gepoogd de voorstellingen iconografisch te verklaren. En juist dit soort intellectualistische allegorieën, die in de 16de eeuw zo populair waren, behoeven voor een moderne beschouwer nog wel enige uitleg. De theorie dat de planeten alles wat zich op aarde voordoet in een krachtige greep houden – ook nu nog voor sommigen een actuele gedachte – is van oorsprong een antiek concept dat vooral in de 15de en 16de eeuw weer nieuwe aandacht kreeg en in talloze fresco's, schilderijen en prenten is uitgebeeld. De basis hiervan is de theorie van Ptolemaeus, dat macrocosmos en microcosmos – het grote heelal en 'kleinere' verschijnselen als het jaar, de wereld en de

mens – aan dezelfde structuur onderworpen zijn. Hieruit vloeide de overtuiging voort, dat alles wat zich op aarde voordoet – van seizoenen, elementen, planten, dieren tot en met de lichamelijke en geestelijke gesteldheid van de mens toe – logisch met elkaar in verband staat en bepaald wordt door sterren en planeten.

DE ZEVEN PLANETEN VAN MAARTEN DE VOS,
GEGRAVEERD DOOR
CRISPIJN DE PASSE DE OUDE

De titelprent

Aan deze reeks planeten gaat een nogal bijzondere titelprent (afb. 1) vooraf, die een uitstekend voorbeeld is van hoe men zich in de 16de eeuw de cosmos, het hemelse en aardse universum, voorstelde. De onder in de marge gegraveerde Latijnse tekst is de eigenlijke titel die op de volgende prenten slaat: 'De zeven planeten, zoals die in de Gouden Keten van Plato aangetroffen worden, en hun verrichtingen ten aanzien van menselijke lichamen, dieren, planten en metalen. Uitgegeven door Crispijn de Passe uit Zeeland.' Dan volgt de aansporing: 'De wijze zal de sterren beheersen'². Deze 'Gouden Keten van Plato', waarin volgens de bijgeschreven tekst 'de primaire ideeën der dingen, in grote omvang verspreid, in wederzijdse harmonie worden verbonden en in het Oeridee bij elkaar komen'³, is letterlijk in beeld gebracht: een ketting van

zware schakels met onderlinge dwarsverbindingen, waarin – in een bepaalde hiërarchie – hemelse en aardse elementen hun plaats hebben.

Iets onder het midden, gezet in de ideale vorm van de cirkel, staat daar 'Homo', de mens, met kettingen verbonden aan de vier elementen in het grote ovaal: Ignis (vuur), Aer (lucht), Aqua (water) en Terra (aarde). Tevens is hij onlosmakelijk verbonden met lager staande zaken: Animal (dieren), Arbor (bomen) en Lapides et Metalla (stenen en metalen), die de hanger aan de ketting vormen.

De mens en de direct met hem samenhangende categorieën worden aangeduid als 'het derde negental van elementen die geleid worden door de planeten, met uitzondering van de mens die de deugd op aarde vertegenwoordigt en die zowel geleid wordt als zelf handelend optreedt'⁴. Met andere woorden: de mens wordt weliswaar door de planeten geleid, maar hij is weer in staat om invloed uit te oefenen op de lager staande dieren, planten en mineralen.

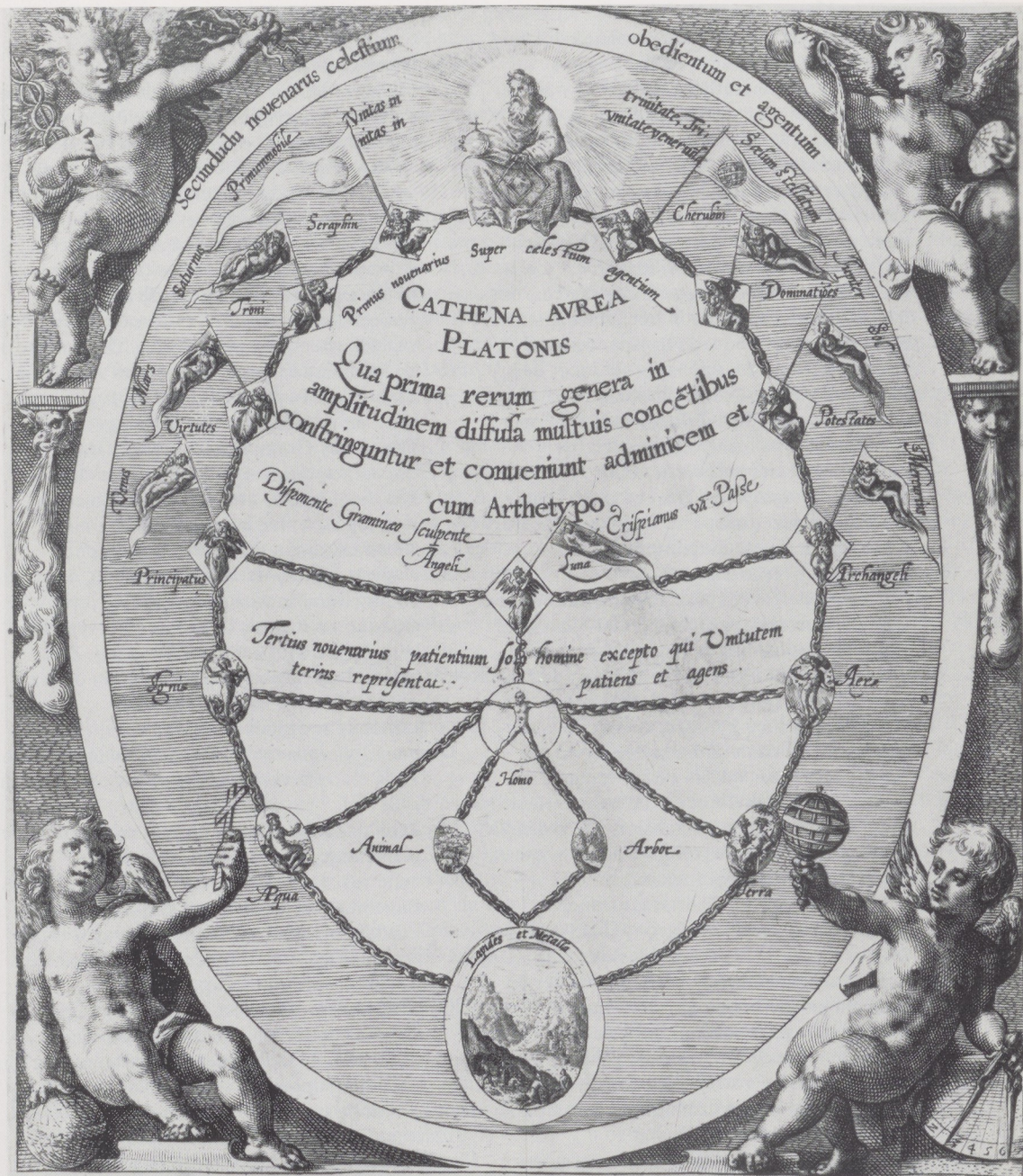
De planeten zelf verschijnen in hogere regionen, op vaandels die door in ruiten geplaatste engelenkoren worden vastgehouden. Direct boven de mens staat Luna, de maan, verbonden aan alle aardse zaken. De maan vormt weer een schakel met de overige zes planeten, die in die tijd bekend waren: met – steeds van rechts naar links te lezen – Mercurius, Venus, Sol (de zon), Mars, Jupiter en Saturnus, de gebruikelijke volgorde waarbij de planeten steeds verder van de aarde verwijderd staan. Daar de ontwerper van het universum op de titelpagina uitgaat van negentallen, worden de planeten bovenaan, aan weerszijden van God, aangevuld met de Coelum stellatum, de baan van de vaste sterren of tekens van de zodiac, en het Primum mobile, letterlijk 'het eerst dat beweegt', zoals ook in de middeleeuwen de hemelse sferen gecomplementeerd werden⁵.

In de buitenste rand van de voorstelling wordt deze groep 'het tweede negental van zowel gehoorzamende als leiding gevende hemelingen'⁶ genoemd, dat wil zeggen leiding gevend aan aardse zaken, maar onderdanig

aan de engelenkoren die de planeten op hun vaandels torsen. Deze negen engelenkoren, aangeduid als 'het eerste negental dat bovenaan staat en dat uit handelende hemelingen bestaat'⁷, zijn in dezelfde rangorde van laag naar hoog als de planeten: de Angeli (gewone engelen), Archangeli (aartsengelen), Principatus (vorstendommen), Potestates (machten), Virtutes (krachten), Dominationes (heerschappijen), Troni (tronen), Cherubijnen en Serafijnen. Zij vertegenwoordigen de sinds de *Hierarchia Caelestis* van Dionysius de Areopagiet (5de eeuw) gebruikelijke rangorde van hemelse krachten: de drie laagst geplaatsten als uitvoerders, de drie middelsten als priestervorsten en de drie hoogst geplaatsten als naaste medewerkers van God⁸. God zelf, de schepper van dit universum, troont dan ook boven op de gouden keten, voorzien van de spreuk 'Unitas in trinitate, Trinitas in unitate veneranda', de eenheid moet in de drieëenheid vereerd worden, de drieëenheid in de eenheid.

Het is niet de term 'gouden keten', maar wel het principe van deze ordening van de cosmos die van Plato stamt. In zijn *Timaeus* laat hij Timaeus en een Griekse astronoom over de opbouw van het universum discussiëren. Een God, die het louter goede vertegenwoordigt, ving de schepping aan vanuit een 'archetypisch idee', een oeridee, en werkte die uit volgens een rationeel plan, waarbij de eindeloze variëteit van de wereld zorgvuldig en systematisch geordend is⁹. Door Aristoteles werd de hiërarchische ordening van alle elementen verder beschreven, maar het was Macrobius (5de eeuw) die in zijn commentaar op Cicero's *Somnium Scipionis* voor de indeling van de cosmos voor het eerst de Homerische metafoor van de 'gouden keten' gebruikt¹⁰. Via het neo-platonisme, waarin de ideeën van Plato en Aristoteles in een coherent schema gevat werden, kwam de cosmografie in de christelijke middeleeuwen terecht. Sinds die tijd zou, tot en met de 18de eeuw, het universum beschouwd worden als een 'grote ketting van wezens', waarin via een oneindig aantal schakels de meest nietige verschijningsvormen tot de hoogst denkbare

Afb. 1. Crispijn de Passe de Oude. De Gouden Keten van Plato. Titelprent voor een serie van Zeven Planeten. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Septem Planetæ inuenti ex aurea catena Platonis, eorundemque actiones in Corpora, animalia, herbas et metalla, excusi à Crispino Passæo Zelando. Sapiens dominabitur aëre.

creatures hun eigen plaats hadden en waarbij elk onderdeel via onderlinge afhankelijkheid zowel aan het grote geheel als aan alle onderdelen afzonderlijk gerelateerd was. De mens heeft zijn eigen, vaste plaats in dit geheel, maar wèl kan hij inzicht in zichzelf krijgen en dichter bij God komen door via de natuurwetenschappen de verschijnselen in hemel en op aarde te bestuderen, omdat immers microcosmos en macrocosmos aan dezelfde wetten onderworpen zijn¹¹.

Ondanks de ontdekking van Copernicus, dat de zon en niet de aarde in het centrum staat, bleef in de 16de eeuw de neo-platonische visie op het universum, aangevuld met de ideeën van de kerkvaders bestaan. Vooral het zoeken naar het ideaalplan dat de Schepper gehanteerd had, bleef vele geesten bezig houden. Hieruit resulteerde, zoals Henninger in zijn *Cosmographical glass* zo uitstekend heeft uiteengezet, niet één, vast wereldbeeld, maar verschillende diagrammen die het universum weergeven.

Algemeen werd het pythagorische-platonische systeem aangehouden, dat uit een hiërarchie van drie niveaus bestaat en dat ook aan de titelpagina van de serie van Maarten de Vos ten grondslag ligt. De hoogste wereld is die van de engelen en heiligen, de *intellectualis mundus*. Dan komt de hemelse wereld, de *caelestis mundus*, waarin de sterren en planeten de schakel tussen het immateriële en materiële vormen, en tenslotte de *sensibilis mundus*, de materiële wereld waarin wij leven en die met de zintuigen waarneembaar is¹².

In een illustratie bij Charles de Bouelles' *Physicum elementorum* (Parijs 1512) wordt de cosmos dan ook zo afgebeeld. Bovenaan staan de negen engelenkoren, daaronder de planeten en vervolgens de elementaire wereld, vertegenwoordigd door de vier elementen, die de basis van de gehele zichtbare wereld vormen. Bovenaan de trap zetelt God en vat de drie niveaus samen binnen zijn drieëenheid¹³.

Het schema bij Bouelles heeft de vorm van een ladder. Een uitbeelding van de 'gouden ketting', de meest bekende filosofische conceptie van de opbouw van het universum, komt in de vele handboeken over cosmografie nergens voor¹⁴. Maar hier, op deze titelprent

van de zeven planeten, is plotseling aan dit begrip visueel uitdrukking gegeven.

Het is de vraag of men een schilder als Maarten de Vos verantwoordelijk kan stellen voor een dergelijke exceptionele voorstelling, die niet teruggaat op enige picturale traditie en die slechts door het bestuderen van de meest ingewikkelde literatuur op het gebied van de natuurfilosofie en cosmografie vorm gekregen zou kunnen hebben. Een deel van de oplossing ligt in dezelfde titelpagina. In het midden van de door de ketting gecreëerde ovaal, direct boven de maan en de engelen, staat nog gegraveerd: 'Disponente Graminaeo sculpenste Crispianus van Passe', Crispijn de Passe heeft de prent gegraveerd en Graminaeus heeft de zaak zo geordend. Theodorus Graminaeus, oftewel Gras, blijkt een vergeten geleerde te zijn, die zich zowel met theologische controverses als met astrologie en sterrewichelarij bezig hield. Omstreeks 1530 geboren in Roermond, woonde hij voornamelijk in Keulen, waar hij onderwijs in de wiskunde gaf, een juridische graad in de rechten behaalde en tevens de leiding had over een boekdrukkerij. Zijn belangstelling voor de sterren blijkt onder andere uit door hem geschreven verhandelingen als *Speculum mundi de minitante cometa anni 1577* (Keulen 1578) en *Explicatio physica cometae anni 1580* (Keulen 1581)¹⁵.

Zelden treft men op een prent zo expliciet de vermelding aan, dat een geleerde het materiaal voor de voorstelling geleverd heeft. Bovendien komt de naam van Maarten de Vos, die op alle andere prenten van de serie als 'inventor' wordt aangeduid, op de hele titelprent niet voor. Crispijn de Passe daarentegen afficheert zich op de titelpagina als graveur, terwijl hij de overige prenten enkel als uitgever signeert. Hier komt nog bij, dat een titelprent in de vorm van een ovaal met in de hoeken decoratieve putti typerend is voor de prenten die De Passe naar eigen ontwerp heeft uitgevoerd of laten uitvoeren. Wanneer men de vier putti in de hoeken op details vergelijkt met ander werk van De Passe zelf, blijken zij stilistisch treffende overeenkomsten te vertonen¹⁶.

Op grond van het bovenstaande meen ik te

mogen veronderstellen, dat Maarten de Vos weinig of niets met de titelprent te maken heeft gehad. Het zou heel goed mogelijk kunnen zijn, dat Crispijn de Passe als uitgever, na ontvangst van De Vos' ontwerp-tekeningen van de planeetvoorstellingen, het nuttig oordeelde de reeks vooraf te laten gaan door een wetenschappelijk verantwoorde weergave van de cosmos en zijn landgenoot Graminaeus persoonlijk gevraagd heeft om zijn kennis in dienst van de schone kunsten te stellen. Het resultaat is tamelijk curieus, te meer daar uit het vervolg van dit verhaal zal blijken, dat de wetenschappelijke inhoud van de weergave van 'Plato's gouden keten' wat topzwaar is in verhouding tot de eigenlijke planeetvoorstellingen.

Hoewel dit een goede gelegenheid is om naar de prenten met de planeten over te gaan, zou ik toch nog iets dieper op de achtergrond van de titelprent in willen gaan. Ook al wordt Graminaeus met name genoemd als degene die het wetenschappelijk materiaal aandroeg, toch moet ook deze jurist en (amateur)astroloog voor de uitbeelding bepaalde bronnen geraadpleegd hebben. Eén van de meest invloedrijke boekwerken in de 16de eeuw op het gebied van natuurwetenschappen en astrologie was Agrippa van Nettesheims *De occulta philosophia*, dat voor het eerst in 1533 in Antwerpen verscheen¹⁷. Het uit drie boeken bestaande werk behandelt de 'magie' oftewel de occulte wetenschappen. In de Renaissance verstond men hieronder niet specifiek ons begrip 'toverkunst' maar in ruimere zin alle handelingen waardoor een mens macht tracht uit te oefenen over de krachten die hij in de wereld tegenover zich vindt. Een tal van zaken, die tot nu toe aan de orde gekomen zijn, worden hierin behandeld. Agrippa begint Boek I met uit te leggen hoe het universum in elkaar zit. Het universum wordt verdeeld in de ons reeds bekende drie soorten van werelden: de elementaire, hemelse en intellectuele wereld, die elk steeds de invloed ondergaan van de wereld daarboven. Zo gaat de 'deugd' van de Schepper, de *archetypus* oftewel het oeridee zelf, via de engelen over op de intellectuele wereld. Via de sterren en planeten bereikt die

deugd de hemelse wereld en vervolgens de elementaire wereld via de vier elementen en alle dingen die daaruit bestaan, zoals dieren, planten, metalen en stenen¹⁸.

In Boek II komt het beeld van de 'Aurea Platonis catena' aan de orde: de aaneenschakeling van alles wat zich in het universum bevindt en waarin elk onderdeel met elkaar verbonden is en afhankelijk is van datgene wat zich erboven bevindt.¹⁹ In hetzelfde boek treft men een illustratie aan van de in een cirkel en vijfhoek gezette mens, die sterk lijkt op de 'homo' van de titelprent en die de proporties, maten en harmonie van het menselijk lichaam uitbeeldt.²⁰

In zijn behandeling van de getallenmystiek beschrijft Agrippa tevens de rangorde van het 'negental'²¹. Allereerst kan de naam van God gespeld worden in negen letters. Dan behandelt Agrippa in de ons reeds bekende volgorde de negen engelenkoren en negen sferen van sterren en planeten als vertegenwoordigers van respectievelijk de intellectuele en de hemelse wereld. Enkel zijn indeling van de elementaire wereld wijkt af van het schema op de titelprent. Daar mineralogie van ouds viel onder cosmografie, geeft hij een lijst van de negen soorten edelstenen, die op Ezechiël gebaseerd is²². Tenslotte onderscheidt hij nog een 'lagere wereld', die van de mens, die door een negental menselijke eigenschappen beheerst wordt: geheugen, denkkraft, verbeeldingskracht, gezond verstand en het vijfтал zintuigen, gehoor, gezicht, reuk, smaak en gevoel.

Direct na de beschrijving van het universum in het eerste hoofdstuk van Boek I legt Agrippa uit hoe men trapsgewijs kan doordringen in de deugden van hoger gelegen werelden, ja tot God zelf. Inzicht in de deugden van de elementaire wereld kan men verkrijgen door de bestudering van medicijnen en natuurfilosofie; inzicht in de deugden van de hemelse wereld door middel van astrologie en mathematica; kennis van de intellectuele wereld door middel van de godsdienst. Dit correspondeert met zijn onderverdeling van filosofie in drie secties: physica, mathematica en theologie, die volgens Agrippa 'samengevat, verenigd en

actief gemaakt worden' door de 'magia', 'de meest volmaakte en hoogste vorm van wetenschap en filosofie'²³. Deze theorie ligt aan Agrippa's hele verhandeling ten grondslag: Boek I is gewijd aan 'natuurkundige magie', oftewel magie in de elementaire wereld; Boek II aan hemelse magie (vooral getallemystiek) en Boek III aan de 'magie van godsdienstige ceremonieën'. Deze uitweiding over Agrippa's wereldbeeld brengt ons terug naar de titelprent en wel naar een onderdeel ervan dat ik tot nu toe bewust niet heb aangeroerd, maar dat nog een argument kan zijn voor de veronderstelling dat de ontwerper ervan zich door *De occulta philosophia* heeft laten leiden. Het betreft de vier putti in de hoeken van het ovaal. De attributen van deze putti maken duidelijk, dat het hier niet gaat om een louter decoratieve functie, maar dat zij wel degelijk een allegorische betekenis hebben die ten nauwste samenhangt met het op de titelpagina beschreven wereldbeeld.

In de eerste plaats zijn de twee bovenste putti op grond van hun hoofdtooi te duiden als zon en maan. Zon en maan, die tevens voor dag en nacht, de eeuwige kringloop oftewel de eeuwigheid zelf staan, worden door Agrippa omschreven als degenen die leiding geven aan de hemellichamen en alles wat zich onder die hemel bevindt. De zon heerst over alle elementaire deugden, de maan over groei en afname²⁴.

De putti dragen echter nog andere attributen mee. Zon heeft een bliksem in de hand, maan een vaas gevuld met water, de putto links beneden een aardbol en die in de rechter benedenhoek een hemelglobe. Op deze wijze kunnen zij mijns inziens weinig anders dan de vier elementen vuur, water, aarde en lucht symboliseren, die in het wereldbeeld zo'n belangrijke rol spelen. Want, zegt Agrippa, die zeven hoofdstukken van Boek I aan de vier elementen wijdt, 'zij vormen de basis voor alle lichamelijke dingen als stenen, metalen, planten en dieren'. En omdat 'alles in alles is', vormen de vier elementen tevens de grondstoffen voor hemelse zaken als sterren en engelen, ja zelfs voor God zelf²⁵. Ook de resterende attributen van de putti kunnen een aanwijzing zijn, dat op de

titelprent Agrippa's filosofisch systeem geïllustreerd wordt.

Zoals gezegd zou de bestudering van *physica*, *mathematica* en theologie tot de hoogste deugden leiden. De putto links beneden, die de ogen opgeslagen heeft en een kruis opheft, kan weinig anders dan godsdienst en geloof vertegenwoordigen. De putto rechts onder, met passer en quadrant, zou dan voor *mathematica* moeten staan. Iets moeilijker te identificeren is het attribuut van de putto rechts boven, die tevens maan en water verbeeldt. Ik meen, dat dit een kompas of een ander meetinstrument zou kunnen zijn, dat de wetenschap van de elementaire wereld, de *physica*, zou kunnen symboliseren. De zon-vuur-putto tenslotte draagt nog een caduceus of slangenstaf, een algemeen gebruikt symbool voor wijsheid of wetenschap²⁶. Duidt deze caduceus dan niet de magie aan, die 'meest volmaakte en hoogste vorm van wetenschap en filosofie' waaruit de drie eerder genoemde wetenschappen bestaan? Dat als symbool voor de magie voor de caduceus gekozen is, wordt nog begrijpelijker, wanneer men weet dat Agrippa volgens eigen zeggen een groot deel van zijn materiaal ontleend heeft aan het *Corpus Hermeticum*, een laat-antieek geschrift over astrologie en alchemie, toegeschreven aan Hermes Trismegistus oftewel Mercurius zelf²⁷. Resumerend bevat de titelprent dus een schema van het universum, verdeeld in drie soorten werelden, waarin alles van hoog tot laag samenhangt en elkaar wederzijds beïnvloedt. De mens in dit systeem kan slechts tot God geraken via de planeten en de engelen, dat wil zeggen via de astrologie en het geloof. Het is het eerst genoemde aspect, aangeduid door het motto 'De wijze zal de sterren beheersen', dat in de volgende prenten behandeld wordt. Een korte inleiding op de werking van de planeten zal het onderwerp nader verklaren.

Volgens het systeem van Ptolemaeus, dat in de 16de eeuw in grote trekken gehandhaafd bleef, bewegen de planeten zich in concentrische cirkels en op verschillende afstanden rond de aarde. Op verschillende momenten oefenen zij op die manier invloed

uit op alle organismen die zich daar bevinden. Volgens de astrologie wordt elke planeet bepaald door één of twee 'huizen' in de vorm van de twaalf tekens van de zodiak. Zon en maan hebben elk één 'huis', Mercurius, Venus, Mars, Jupiter en Saturnus elk twee, één voor overdag en één voor de nacht. Via deze tekens van de dierenriem, die corresponderen met perioden van de twaalf maanden, zoals tot op heden in de horoscoop van vele damesbladen aan te treffen is, kan men uitmaken onder welke planeet een persoon geboren is en welke eigenschappen, beroepsmogelijkheden en gezondheidsproblemen er voor hem of haar in het verschiet liggen. Voorstellingen van 'planetenkinderen', de zeven groepen stervelingen die door een planeet beïnvloed worden, kwamen vooral in de 15de en 16de eeuw steeds meer voor. Zij vertonen allen eenzelfde schema: de planeet wordt als antieke god of godin gepersonifieerd in de wolken afgebeeld, terwijl beneden op aarde de 'kinderen' weergegeven zijn, verwickeld in de voor hen karakteristieke bezigheden²⁸. Dit schema wordt ook door Maarten de Vos aangehouden. Zijn planeten, voorzien van de karakteristieke attributen van de godheid, rijden op wagens door het luchtruim en worden voortgetrokken door dieren (in het geval van de Maan door meisjes) die kenmerkend voor hun functie zijn. In de baan boven hen bewegen zich de met hen geassocieerde tekens van de zodiak, beneden in het landschap de onder hen geboren stervelingen. Elke prent gaat vergezeld van vier Latijnse coupletten, die – net als de tekst op de titelprent – uitblinken door enkele beschrijvingen. Gevoegelijk kan men aannemen, dat de graveur van de prenten het Latijn niet machtig was en dat het handschrift van de anonieme tekstdichter niet altijd even goed leesbaar was. De verzen vertonen een gelijke opbouw. Het eerste couplet is steeds een beschrijving van het uiterlijk of het karakter van de gepersonifieerde planeet. In het tweede wordt het dier dat de wagen trekt beschreven. In het derde volgt een karakterschets van de onder hem of haar geboren personen en hun bezigheden op aarde en in het vierde couplet wordt de

relatie gelegd tussen deze planetenkinderen en een bepaald mineraal. De samenhang van een planeet met een bepaald soort metaal – in het geval van De Vos de meest gebruikelijke reeks van respectievelijk zilver, kwikzilver, koper, goud, ijzer, tin en lood, die in precies dezelfde volgorde in Agrippa's *De occulta philosophia* met de planeten geassocieerd worden²⁹ – gaat terug op een oude traditie, volgens welke het hele universum door getallen bepaald wordt. Reeds in de oudheid stond het getal zeven bekend als het 'numerus perfectionis', het getal van de volmaaktheid. Het omvatte verschillende zaken zoals de dagen van de week, planeten, deugden, vrije kunsten, de gaven van de Heilige Geest en de leeftijden, die in de door Collaert gegraveerde prentenserie (afb. 17–24) aan de orde zullen komen³⁰.

Opvallend is dat, hoewel door de gouden keten van de titelprent wordt aangegeven dat de mens op zijn beurt lager staande organismen beïnvloedt als dieren en de plantenwereld (die beide merkwaardig genoeg op één lijn staan), edelstenen en metalen, op de prenten van de planeten slechts de laatste categorie ter sprake komt, wat een oorzaak kan hebben in de toevloed van edele metalen uit de recent ontdekte nieuwe werelddelen.

De eigenschappen van de planetenkinderen, die reeds in Arabische astrologische manuscripten werden uitgebeeld, liggen in grote trekken vast en hebben te maken met de verschillen in beweging, verschijning en lichtweerkaatsing van de planeten in samenhang met de vier elementen. In de westerse kunst werden de verschillende ambachten van de planetenkinderen gemoderniseerd tot een realistisch aandoende 'genre-voorstelling', waarin meer aandacht gegeven werd aan sociale en psychologische karaktertrekken en een typerende omgeving³¹. De meest traditionele indeling, die zowel in 15de-eeuwse Italiaanse en Duitse prenten en tekeningen als in recentere prentenseries als die van Hans Sebald Beham of Georg Pencz (1531) of Maarten van Heemskerck (ontwerpen van 1568) voorkomt, is de volgende: de kinderen van de Maan houden

Afb. 2. Crispijn de Passe de Oude naar Maarten de Vos.
Luna. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Luna nocturnos radios ministrat
Albido curru variatq; menſes
Cornibus plenis, modo ſemplenis,
Aut vacuatis.

Conſultit ſomnum- genitrix inanis
Somni; quamvis ea ſponat anſis,
Actiānen ſeruens ſequitur calentiſ
Sydera Cancri.

Filij Lunae tibi Luna parent:
Nam tuae vires ſuperant potentes;
Principium ſub te ſtadium virescit.
Aurea Phebe.

Imperas, Phebe, nitido metallo.
Dicis argentum, tibi grex tuorum
Eſt huic multum ſimilis metallo
Cynthia pernix.

zich in of rondom het water op; die van Mercurius zijn geleerden en kunstenaars, doktoren en kooplieden; die van Venus genieten van zang, dans en verliefdheid; die van de Zon van sport en spel. Mars beheerst uiteraard het oorlog voeren, Jupiter staat voor wereldlijke en kerkelijke macht en cultuur en telt onder zijn kinderen koningen, keizers, pausen en andere hoogwaardigheidsbekleders. Saturnus tenslotte heeft landbouw en veeteelt in zijn greep en de verzorging van armen, zieken en gevangenen³². Bij de bespreking van de prenten van Maarten de Vos zal blijken, dat hij verschillende variaties in dit schema heeft aangebracht. Daar de verzen die de prenten begeleiden vooral poëtisch van aard zijn en weinig concrete informatie over het onderwerp geven, zal ik ze met vertaling slechts in de noten citeren.

De zeven planeten

Daar *Luna*, de maan (afb. 2), volgens de theorie van Ptolemaeus als bevochtigend en matig verwarmend beschouwd moet worden, heeft zij vooral met water te maken. Afgebeeld is dan ook een havenstad aan een rivier, waar schepen in- en uitgeladen worden en op de voorgrond vissers hun waar te koop aanbieden. De Latijnse tekst omschrijft de 'kinderen' enkel als mensen die vroeg opstaan, waarmee inderdaad de vissers en marktlui bedoeld zullen zijn. Het zilver, waar de maan mee geassocieerd wordt, zal wellicht op de geschubte zeedieren slaan³³.

Luna zelf, die in het teken van de Kreeft staat, is geassocieerd met de godin *Diana*³⁴.

Haar wagen wordt door twee van haar maagdelijke gezellinnen voortgetrokken.

Mercurius (afb. 3) is bij Maarten de Vos niet de patroon van geleerden en kunstenaars, zoals bij Pencz/Beham en Heemskerck, maar treedt onder een ander mythologisch aspect naar voren: als beschermheer van het handel drijven.

Afgebeeld is een stad aan het water waar schepen in- en uitgeladen worden en in winkeltjes koopwaar aan de man gebracht wordt. De tekst noemt Mercurius bovendien 'vader der dieven, God der welsprekenden en patroon van het toneel'³⁵. Links op de

voorgond ziet men dan ook een toneeltje met kunstenaars.

Daar de planeet Mercurius als onbestendig beschouwd werd, is kwikzilver het voor hem geëigende metaal. De haan, als symbool van de wakkerheid, is samen met slangenstaf en vleugelhoed zijn karakteristieke attribuut. Hij beweegt zich in de tekens Maagd en Tweeling. *Venus* (afb. 4) troont boven een heuvelachtig landschap waarin men zich op allerlei wijzen amuseert³⁶. Deze planeet is dan ook van nature verwarmend en vochtig makend. *Venus* heerst bovendien over het koper. De winning ervan ziet men in een berg op de achtergrond afgebeeld, het smelten en legeren in een grote oven op de voorgrond. Ook de trompetten van de musici zijn van koper gemaakt. *Venus* zelf, vergezeld van haar zontje *Cupido* en de aan haar gewijde vogels duif en zwaan, beweegt zich onder de tekens Stier en Weegschaal door het luchtruim. *Sol*, de zon (afb. 5), beschrijft zijn baan onder het teken van de Leeuw. Hij verschijnt aan ons in de gedaante van de klassieke zonnegod, getrokken door een vierspan van sneeuw witte paarden. Zoals voor de hand ligt heerst hij over het goud. Zijn onderdanen houden zich dan ook niet bezig met sport en spel, zoals op de prenten van Pencz/Beham en Heemskerck, maar zijn het soort personen die op deze eerdere voorbeelden juist tot de invloedssfeer van Jupiter behoren. Afgebeeld zijn de kroning van een keizer en een paus, edellieden en krijgers. De tekst duidt de kinderen van de Zon minder vriendelijk aan als 'mensen bezeten van oorlogsgevaar'³⁷. Op de achtergrond ziet men een stad met antieke monumenten, die aan het Rome van die tijd doet denken.

Mars (afb. 6), die brandend en uitdrogend is en die zetelt in de tekens van Schorpioen en Ram, staat boven een landschap waarin schepen en soldaten te land strijd leveren om een brandend fort. De tekst vermeldt dat zijn kinderen, ook als het geen oorlog is, toch 'schijnvoorstellingen van oorlog' opvoeren³⁸, waarmee wellicht een scène van ruziënde soldaten op de voorgrond bedoeld is.

IJzer is het karakteristieke metaal van Mars, zo geëigend voor het oorlog voeren. Smeden

Afb. 3 (linksboven). Crispijn de Passe de Oude naar Maarten de Vos. Mercurius, Rijksprentenkabinet, Amsterdam.
 Afb. 4 (rechtsboven). Crispijn de Passe de Oude naar Maarten de Vos. Venus, British Museum, Londen.

Afb. 5 (linksonder). Crispijn de Passe de Oude naar Maarten de Vos. Sol, Rijksprentenkabinet, Amsterdam.
 Afb. 6 (rechtsonder). Crispijn de Passe de Oude naar Maarten de Vos. Mars, Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 7 (links). Crispijn de Passe de Oude naar Maarten de Vos. Jupiter. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 8 (rechts). Crispijn de Passe de Oude naar Maarten de Vos. Saturnus. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

in hun smidse ziet men dan ook links onder in beeld.

Jupiter (afb. 7) is daarentegen een zeer gunstige planeet. De Vos legt in deze voorstelling niet zozeer het accent op de machthebbers zelf alswel op de grote prestaties op het gebied van de wetenschappen die onder machtige regimes tot stand komen. Er wordt aan een soort toren van Babel gebouwd, geleerden zitten in een kring te discussiëren en links op de voorgrond worden metingen ten aanzien van hemel en aardbol verricht. Jupiter, vergezeld door de tekens Vissen en Boogschutter, is de patroon van het tin, dat in een speciale oven gesmolten wordt³⁹.

Tot zover is de iconografie van De Vos' planetenvoorstellingen niet revolutionair te noemen. Merkwaardiger is echter zijn visie op de invloedssfeer van Saturnus (afb. 8), die het verst van de zon afstaat en zich het langzaamst voortbeweegt.

De god wordt voorgetrokken door de 'draken van de tijd' en maakt zich gereed het om genade smekende kind voor hem te

verslinden⁴⁰. Zijn tekens zijn Waterman en Steenbok. Het landschap onder hem is woest en bergachtig. Storm en regen belagen schepen op zee. Er wordt in mijnen gewerkt, menselijke lichamen worden door een naakte, inheemse familie aan stukjes gehakt en op een groot vuur gebraden. Een Indianenopperhoofd houdt in een tent audiëntie en links op de voorstelling ziet men een heksensabbath: heksen maken een rondedans, vliegen door de lucht en een skelet staat rechtop in een pan op het vuur. De tekst geeft slechts een summier verklaring: 'Saturnus heerst over de aardrijken van het Westen en over mijnen. Sinistere begaafdheid schenkt hij magiërs. En daar zijn metaal het lood is, zijn zijn onderdanen zwaar van hart en stroef van geest'⁴¹.

Met het Westen kan niet anders dan het nieuwe werelddeel Amerika bedoeld zijn, waar Indianen leven en mijnen aangetroffen werden. Ook de kannibalistische scène op de voorgrond slaat op dit continent. Op één van de prenten van een serie met de *Overwinningen van Karel V* (1556) van Maarten van

Heemskerck⁴² wordt de verovering van Amerika door de Spanjaarden uitgebeeld. Het leger gaat daar aan land om de Indianen, die – volgens de begeleidende tekst – ‘in onzegbare gruwzaamheid van mensenvlees leven’, te doden. Ook op deze prent is afgebeeld hoe de inboorlingen mensen in mootjes hakken, braden en opeten⁴³. Stond oorspronkelijk Saturnus met zijn attributen de zeis voor de beschermer van landbouw en veeteelt⁴⁴, zoals hij ook in prenten van Goltzius, Pencz/Beham en Heemskerck (in de twee laatste gevallen gecombineerd met liefdadigheid) wordt uitgebeeld, in de 16de eeuw ondergaat zijn functie een verandering. Hij wordt dan tevens gezien als de patroon van artistieke en wetenschappelijke prestaties, de beschermer van het genie. Daarnaast vertegenwoordigt hij dan de andere kant van de medaille: melancholie, die de mens tot treurigheid en ledigheid brengt en aanzet tot zelfmoord⁴⁵. Die ‘zwaarte van geest’ waar de tekst van De Vos over spreekt, wordt duidelijk geïllustreerd door een prent van Heemskerck, het *Melancholische temperament* (1566)⁴⁶: In het gezelschap van astrologen en geografen zijn anderen, die volgens het onderschrift ‘geen greintje gezond verstand bezitten’, bezig zijn aan een boom op te knopen. Ook hekserij valt onder de melancholie, daar dit temperament – naast de ‘officiële’ wetenschappen – tevens geassocieerd wordt met alle soorten magie en duivelse kunsten. Lucas Cranach maakte tenminste twee schilderijen van *Melancholia*, waarop in de lucht een heksensabbath gevierd wordt⁴⁷. Dat De Vos juist voor Amerika als het gebied van Saturnus koos, zou weer een basis in Agrippa van Nettesheims *De occulta philosophia* kunnen hebben. In zijn behandeling van de invloed van de hemellichamen op aarde vertelt Agrippa dat Saturnus tot droefheid en melancholie leidt. ‘In zijn greep houdt hij gevangen: ouden van dagen, monniken, zwaarmoedigen, verborgen schatten en dat wat door middel van lange reizen en met moeite verworven wordt’. Dit laatste zou als de goud- en zilvermijnen in het verre Amerika geïnterpreteerd kunnen worden.

Ook Agrippa's omschrijving van de invloed van de overige planeten past in de context van De Vos' prenten: ‘Jupiter leidt tot schoonheid en waardigheid. Hij heerst over religieuzen, prelaten, koningen en hertogen; Mars leidt tot bruutheid, twist en woede, de Zon tot roem, victorie en vijandschap, Venus tot liefde, hartstocht en begeerte, Mercurius tot welsprekendheid en de Maan (die immers het dichtst bij de aarde staat) tot een alledaags leven⁴⁸.

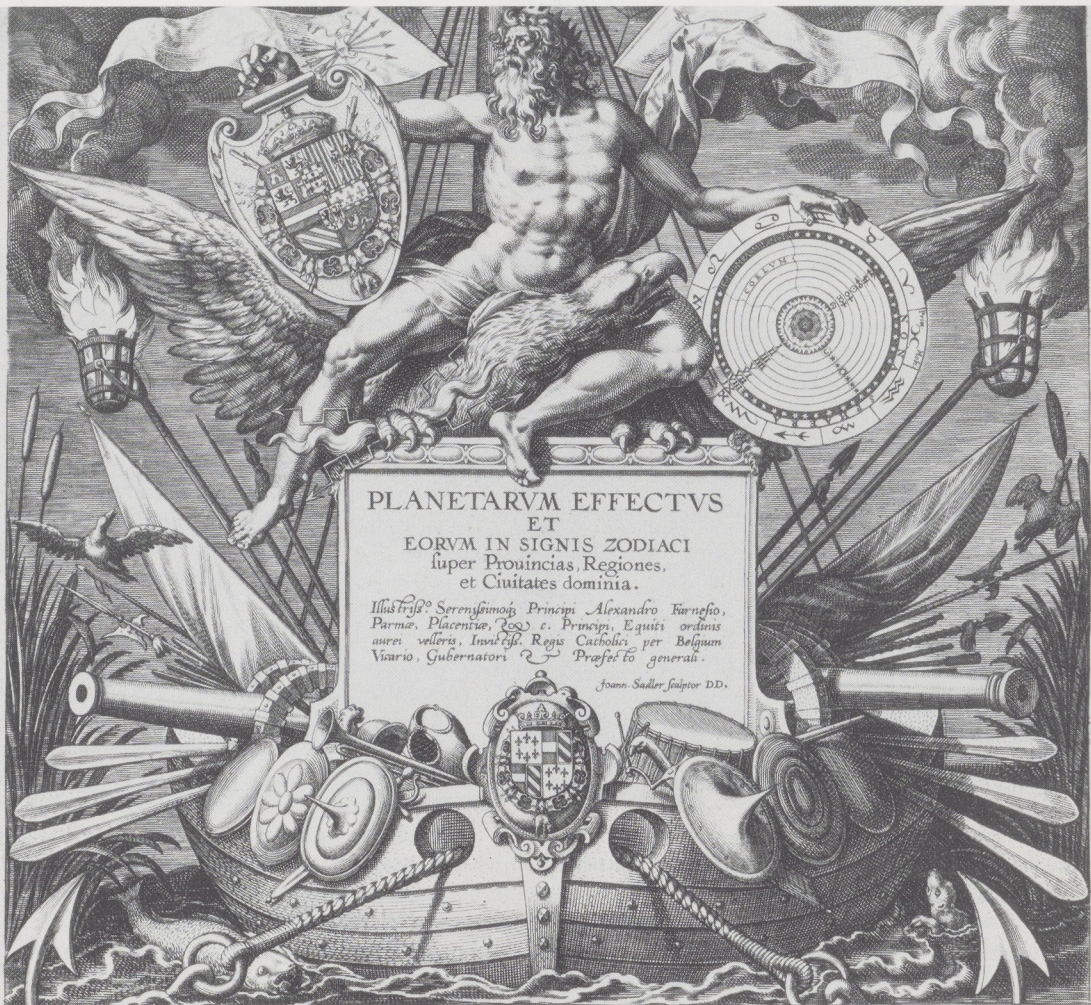
DE ZEVEN PLANETEN VAN MAARTEN DE VOS,
GEGRAVEERD DOOR JAN SADELER I (1585)

De hierboven besproken reeks planeten naar ontwerp van De Vos, die door Henri Leroy (1579–ca. 1651) in spiegelbeeld gecopieerd werden⁴⁹, is niet gedateerd. Toch is wellicht bij benadering uit te maken, wanneer de ontwerptekeningen ontstaan zijn. Het merkwaardige feit doet zich namelijk voor, dat er in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam nog een andere planetenserie naar Maarten de Vos bewaard wordt, die gegraveerd en uitgegeven is door Jan Sadeler I en die bij nadere beschouwing bijzonder veel verwantschap met de hier besproken prenten vertoont⁵⁰. De *Zeven planeten* van Sadeler naar De Vos (afb. 9–16) zijn, anders dan de door De Passe gegraveerde serie, in een liggende rechthoek ontworpen. Dit hangt ten nauwste samen met hun functie. De titel op de titelprent (afb. 9) maakt namelijk duidelijk, dat het hier niet zozeer gaat om de invloed van de planeten op mensen, planten, dieren en metalen, maar om een geheel ander aspect: ‘De invloed van de planeten en hun heerschappij in de tekens van de zodiak over provincies, streken en steden’⁵¹. De voorstellingen onder de planeet-goden worden dan ook beheerst door een weids landschap van zeeën en steden. In de marge beneden worden de landstreken en bijbehorende steden waar elke planeet over heerst met naam en toenaam aangegeven. Bij nadere beschouwing blijken op de voorgrond van elke prent dezelfde elementen – maar dan in spiegelbeeld – opgenomen te zijn, die karakteristiek waren voor de planetenkinderen van de door De Passe

Afb. 9. Jan Sadeler de Oude naar Maarten de Vos.
Titelprent voor een serie van Zeven Planeten (1585).
Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

gegraveerde serie. Bij de Maan ziet men de aan de kade gemeerde schepen, de tonnen, visverkopers en het aan land trekken van een net; bij Mercurius de koopwaar, winkeltjes, eenzelfde hijsinstallatie waarmee tonnen uit schepen geladen worden en ook het toneeltje met de kunstmakers; onder Venus wordt gedanst, gemusiceerd, gedronken en gevreeën; bij de Zon verschijnen dezelfde triomfzuil, triomfpoort, cortèges en de onder

gelijkvormige baldakijnen plaatsvindende kroningen van paus en keizer; Mars toont de bezigheden van krijgers; onder Jupiter treft men dezelfde groepen astrologen, geografen en andere geleerden aan en zelfs – hoewel dat in de onderstaande tekst geenszins ter sprake komt – de oven waar het tin in gesmolten wordt. Saturnus tenslotte heerst over een gebied, waarin men hetzelfde soort mijnen, de Indianen in zijn tent, de slagregens

Te Virtus celebrem facit, ac Prudentia, qui Rem
In loca cunctando pristina res lituis.

Ob tua te meritò tam splendida facta Poeta
Cum Sole & Luna semper ad astra ferent.

Afb. 10 (boven). Jan Sadeler de Oude naar Maarten de Vos: Luna (1585). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 11 (onder). Jan Sadeler de Oude naar Maarten de Vos: Mercurius (1585). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

en de heksen kan onderscheiden. Enkel de menseneters ontbreken.

Ook de weergave van de planeten zelf en de bijbehorende tekens van de zodiak vertoont treffende gelijkenis. Het enige verschil is, dat Luna, op de eerste prent van de serie van De Passe, zich – in tegenstelling tot haar collega's – naar rechts begeeft. In de door

Sadeler graveerde serie rijden de wagens alle dezelfde richting uit, naar links.

Bovendien onderscheiden de goden bij Sadeler zich door de toevoeging van kleine, verfraaiende, details aan hun wagens.

Op grond van het feit, dat het accent op menselijke bezigheden, zoals in de serie van De Passe, op een traditionele weergave berust, het feit dat de hoofdvorstelling van de prenten van De Passe als onderdelen van minder belang in de landschappen van Sadeler zijn opgenomen en nauwelijks ter sprake komen in de begeleidende Latijnse verzen, waarin het accent op de landstreken valt, èn gezien het schoonheidsfoutje van de tegengestelde loop van Luna's wagen bij De Passe, meen ik dat de ontwerpen voor de *Zeven planeten* van De Passe in een eerder stadium ontstaan zijn dan die voor de door Sadeler graveerde serie. Een ander argument vormt de specifieke en nogal uitzonderlijke functie van Sadelers serie.

Deze reeks planeten is namelijk zeer precies op de titelprent gedateerd: 'Fecit Antverpiaie 1585 mense augusti', graveerd in Antwerpen, augustus 1585. Bovendien draagt de titelprent een uitgebreide dedicatie aan prins Alexander Farnese als 'vorst van Parma en Piacenza, ridder in de orde van het Gulden Vlies en gedelegeerde, gouverneur en prefect van de onoverwinnelijke katholieke koning in België', ondertekend door Johannes Sadeler zelf⁵². De voorstelling, waarin de dedicatie bevat is, bevat een met de wapens van Farnese versierd oorlogsschip en een daarboven machtig tronende Jupiter met in de handen het wapenschild van Philips II en een diagram met het traditionele beeld van de cosmos, bestaande uit de vier elementen, de banen van de planeten, het firmament en de tekens van de zodiak. Tenslotte wordt in de vier Latijnse dichtregels in de marge verder de loftrumpet op Alexander Farnese gestoken: 'Deugd maakt u beroemd, èn inzicht, gij die door in primitieve oorden te vertoeven de zaak herstelt. Wegens uw zo schitterende daden brengen dichters u welverdiend, samen met Zon en Maan, tot de sterren'⁵³. Het valt moeilijk te geloven dat deze lofuitingen spontaan zijn. In 1578 door Philips II tot landvoogd over de Nederlanden

Afb. 12 (boven). Jan Sadeler de Oude naar Maarten de Vos. Venus (1585). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.
Afb. 13 (onder). Jan Sadeler de Oude naar Maarten de Vos. Sol (1585). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

benoemd, bracht Alexander Farnese in 1579 de Unie van Atrecht tot stand, waarmee de zuidelijke provincies zich geheel aan het gezag van Philips onderwierpen. Maar Antwerpen, in 1576 zo geteisterd door de Spaanse Furie, waarbij honderden burgers vermoord werden en veel gebouwen in vlammen waren opgegaan, bleef zich aan de

zijde van Willem van Oranje scharen. Tenslotte werd de stad na een zware en langdurige belegering op 17 augustus 1585 door Alexander Farnese ingenomen, waarmee een eind kwam aan Antwerpens 'gouden eeuw'. Verschillende protestantsgezinde kooplieden en kunstenaars verlieten de stad en trokken naar het Noorden of naar Duitsland. Anderen, onder wie in elk geval Maarten de Vos, gaven hun Lutherse sympathieën op en schikten zich onder de nieuwe machthebber, iets wat in het geval van De Vos waarschijnlijk te maken had met het feit dat hij een groot gezin met veel huwbare dochters had⁵⁴. Johannes Sadeler blijkt zich al in 1586 in Mainz en in 1587 in Keulen en Frankfurt te bevinden. Twee jaar later is hij in dienst van Willem v van Bavaria. Crispijn de Passe zette zijn bedrijf aanvankelijk in Aken en Keulen voort (het jaartal 1589 komt zowel op in Aken als in Keulen uitgegeven prenten voor) en vestigde zich tenslotte in 1612 in Utrecht. Het kan dan ook niet anders of de door Sadeler uitgegeven serie planeten van De Vos met de fraaie en vleiende opdracht zijn een gelegheidsuitgave geweest, waarschijnlijk met het oogmerk om de nieuwe heerser goedgunstig ten aanzien van Sadelers prentenuitgeverij (en wellicht ook de activiteiten van Marten de Vos) te stemmen. Ook al moet men misschien de datering 'augustus 1585' met een korreltje zout nemen – de serie zou dan in de zwaar beproefde stad binnen twee weken op de markt gekomen moeten zijn – toch lijkt het zeer waarschijnlijk dat de prenten in haast vervaardigd zijn en dus aannemelijk, dat zij eerdere ontwerpen van De Vos als basis hebben gehad. Dit hoeft echter niet uit te sluiten, dat De Passe de oorspronkelijke ontwerptekeningen van De Vos pas later, bij voorbeeld in zijn Keulse periode, waarin hij vaak met 'Zelandus' signeert, heeft uitgegeven. Inhoudelijk past de serie van Sadeler perfect bij de veranderde politieke situatie. Wat is mooier dan een grote veroveraar als Alexander Farnese prenten aan te bieden, waarin – voor de verandering – nu eens de heerschappij van de planeten over de verschillende geografische gebieden van het aardrijk wordt weergegeven,

*Afb. 14 (boven). Jan Sadeler de Oude naar Maarten de Vos. Mars (1585). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.
Afb. 15 (onder). Jan Sadeler de Oude naar Maarten de Vos. Jupiter (1585). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.*

zo’n aardige toespeling op de macht van de Spaanse koning zelf. Alleen, de tot het astrologisch systeem behorende relatie van planeten met specifieke landstrekken en steden is in de beeldende kunsten vrij uitzonderlijk en komt bij mijn weten niet op andere prenten voor⁵⁵. Ook voor dit thema kon Maarten de Vos, of zijn geleerde raadgever, terecht bij Agrippa’s

De occulta philosophia. Hoofdstuk 31 van Boek I draagt de titel ‘Hoe provincies en koninkrijken onder de planeten verdeeld worden’⁵⁶. Er volgt dan een uitgebreide lijst van gebieden (gezien de benamingen gebaseerd op laat-antieke bronnen), die onder elke planeet vallen. Deze gebieden zijn weer onderverdeeld in de invloedssfeer van elk bij de planeet horend teken van de zodiak en komen overeen met de lijst van landen en steden, die steeds onder het betreffende teken van de zodiak op Sadeler’s prenten worden opgesomd.

Daar echter de geografische situatie in de oudheid nogal verschilde van die in de 16de eeuw, hebben onbekende en exotische namen plaats gemaakt voor of zijn aangevuld met de in die tijd bekende landstrekken. De zich daarin bevindende steden, die niet apart door Agrippa onderscheiden worden, zijn grotendeels een eigen toevoeging. Zo worden onder het teken van de Kreeft bij *Luna* (afb. 10) het door Agrippa genoemde Africa, Bithynia, Carthago, Colchis, Granata, Numidia en Phrygia opgevoerd, maar wordt het laatst genoemde Carchedonia vervangen door het moderne Hollandia, Zelandia en Scotia (Schotland). Dat juist voor deze laatste drie gebieden gekozen is, is niet verwonderlijk gezien de relatie tussen Luna en zeevarenden. Bij *Mercurius* (afb. 11) vallen onder het teken van de Tweeling: Armenia, Cyrena, Hircania, Marmarica en Martiana. Het slot van de reeks, Beneden-Egypte, is vervangen door Brabantia, Flandria en Longobardia. Het ligt dan ook voor de hand om de Vlaamse koopstad Antwerpen onder de steden aan te treffen die onder *Mercurius’* invloed vallen. Hetzelfde principe is van toepassing op *Mercurius*, wanneer hij in het teken van de Maagd verschijnt, en zo op alle huizen van de andere planeten. Merkwaaardig is alleen, dat bij *Saturnus* (afb. 16) wèl afgelegen strekken als India, Ethiopië en Arabië worden opgevoerd, maar dat het voor de Saturnusprent zo kenmerkende nieuwe werelddeel Amerika geheel niet voorkomt. Met dit alles is het onderwerp planeten bij Maarten de Vos nog niet uitgeput. Hij ontwierp ook nog de in het begin van dit artikel genoemde reeks planeten, die vroeger

Afb. 16 (boven). Jan Sadeler de Oude naar Maarten de Vos. Saturnus (1585). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

is ontstaan en die het onderwerp weer op een heel andere en eigen wijze weergeeft.

DE ZEVEN PLANETEN EN LEEFTIJDEN VAN MAARTEN DE VOS, GEGRAVEERD DOOR ADRIAEN COLLAERT (1581)

De titelprent

Ook aan deze serie gaat een titelprent (afb. 17) vooraf, waarvan zich overigens reeds vóór de aankoop van de complete serie prenten een afdruk in het Rijksprentenkabinet bevond en die, net als bij de twee eerder behandelde planetenreeksen, een zeer interessant en informatief onderdeel ervan vormt⁵⁷.

De inhoud van de voorstellingen staat er

duidelijk op omschreven: 'De zeven planeten, corresponderend met de zeven leeftijden van de mens, te weten: 1. Babytijd 2. Kindertijd 3. Pubertijd 4. Volwassenheid 5. Middelbare leeftijd 6. Ouderdom en 7. Zeer hoge ouderdom, weergegeven door bijzonder aardige voorstellingen, gecombineerd met de werking en de invloed die de planeten op de leeftijden uitoefenen'⁵⁸.

Dan volgen twee citaten uit de *Vulgaat* die de kortstondigheid en ellende van het menselijk leven aanduiden: 'De mens, geboren uit een vrouw, leeft korte tijd en vol ellende' (Job 14:1) en 'Ons leven duurt maar zeventig jaren' (Psalm 90:10)⁵⁹. Tenslotte leest men de naam van de Antwerpse drukker Gerard de Jode, die de serie heeft uitgegeven,

het jaartal 1581 en de vermelding dat Maarten de Vos de ontwerptekeningen gemaakt heeft.

De verdeling van het menselijk leven in bepaalde stadia of leeftijden gaat net als het hele astrologische systeem terug op de oudheid. Onderscheiden worden zowel drie, vier, zes, zeven of tien soorten leeftijden, waarvan de aan Hippocrates toegeschreven indeling van zeven leeftijden – in correlatie met de zeven scheppingsdagen, sacramenten, deugden, vreugden en smarten van Maria, wereldwonderen, dagen van de week en planeten – vanaf de Byzantijnse tijd het meest populair was⁶⁰.

Daar zowel planeten als leeftijden bij uitstek het menselijk leven regeren, is het niet verwonderlijk dat de specifieke combinatie ervan, die reeds bij Ptolemaeus en Pythagoras terug te vinden is, vanaf de 14de eeuw in de beeldende kunst verschijnt⁶¹. Traditioneel draagt de indeling de namen, zoals die ook op Maarten de Vos' titelprent vermeld worden: *Infantia*, *Pueritia*, *Adolescentia*, *Iuventus*, *Virilitas*, *Senectus* en *Decrepita aetas*. Bij de verschillende auteurs varieert het aantal jaren dat elke fase beslaat, maar gezien het bijbelcitaat waarin wordt aangegeven dat het menselijk leven zeventig jaar duurt en het soort bezigheden dat op de prenten aan elke leeftijd wordt toegeschreven, neem ik aan dat De Vos aan de indeling van Hippocrates heeft vastgehouden: 0-7 jaar, 8-14 jaar, 15-21 jaar, 22-28 jaar, 29-49 jaar, 50-56 jaar en 57 jaar en ouder⁶².

Op de titelprent wordt deze combinatie van planeten en leeftijden, in de stijl van de encyclopedische denktrant van de middeleeuwen en de 16de eeuw, gezet in het kader van de andere cosmische principes die het menselijk lichaam zo sterk beïnvloeden: de vier elementen en de vier temperamenen. De vier temperamenen oftewel vier sappen (bloed, slijm, gal en zwarte gal) waaruit het menselijk lichaam zou bestaan en die door de dominantie van steeds één van deze vuchten het menselijk ras zouden verdelen in *sanguinici*, *flegmatici*, *choleric* en *melancholici*⁶³, zijn gesymboliseerd door vier vrouwenfiguren. *Sanguis* wordt gepersonifieerd door een bevallige godin, die

als Venus het zoete leven van de warmbloedige mens vertegenwoordigt. *Phlegma*, corresponderend met het element water, wordt voorgesteld door Diana oftewel de maangodin, die over het water gaat; *Cholera*, het sap van de strijdvaardigen en licht ontvlambaren, door een in wapenrusting gestoken Minerva en *Melancholia*, het zwaarmoedige temperament dat tevens met ouderdom geassocieerd wordt, door een oudere vrouw in nonnenhabijt die een vermanend gebaar maakt⁶⁴.

In cirkels en ovalen worden door middel van dierenfiguren de vier elementen gesymboliseerd, zoals zij traditioneel met de temperamenen geassocieerd werden: *Aer* met *sanguinici*, *Aqua* met *flegmatici*, *Ignis* met *choleric* en *Terra* met *melancholici*. Het is niet ongebruikelijk, dat deze grondstoffen van het lichaam, die tevens het verbindende element zijn tussen micro- en macrocosmos, door dieren worden weergegeven. Wèl is de keuze van juist deze beesten – kameleon, dolfijn, salamander en mol – opvallend. Dat de dolfijn of een andere vis voor het water staat is vrij vanzelfsprekend; zo ook de mol voor de aarde, hoewel men juist dit beest niet zo vaak voor aarde ziet afgebeeld. De salamander als symbool voor vuur behoeft enige verklaring. Ripa haalt bij de bespreking van de vier elementen in zijn *Iconologia* (1592) Plinius aan, die vertelt, dat de salamander zó'n koud beest is dat hij vuur uitstraalt en door zijn koudbloedigheid graag in het vuur leeft. Dat een kameleon – en niet meer logischerwijs een vogelsoort – bij De Vos lucht vertegenwoordigt behoeft nog meer verklaring. Weer op basis van Plinius meent Ripa te weten dat dit dier 'nooit eet of drinkt, maar enkel van lucht leeft'⁶⁵. Op deze gedachte kan men gekomen zijn door het feit, dat de kameleon in bomen leeft en daar haar eieren legt.

Ripa's *Iconologia* verscheen later dan De Vos' titelprent. Ook is het weinig aannemelijk, dat De Vos Plinius' *De rerum natura* erop nageslagen heeft. De keuze van zijn vier dieren kan hij echter op picturale voorbeelden gebaseerd hebben.

In twee frescoseries in Italië, die Maarten de Vos op zijn Italiaanse reis met eigen ogen

Afb. 17. Adriaen Collaert naar Maarten de Vos.
 Titelprent voor een serie van Zeven Planeten en Leeftijden
 (1581). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 18. Adriaen Collaert naar Maarten de Vos.
Luna-Babytijd (1581), Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Auspicio LVNÆ, NATVÆ munera crescunt
Robur et hinc INFANS concipit omne suum

1

M. D. Vos Invenitor
A. Collaert fecit

Afb. 19. Adriaen Collaert naar Maarten de Vos. Mercurius-Kindertijd (1581). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 20. Adriaen Collaert naar Maarten de Vos. Venus-Puberteit (1581). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

gezien kan hebben, komt deze zeldzame combinatie van de vier beesten als elementen namelijk voor. Het ene voorbeeld betreft de nu verloren gegane fresco's van Giovanni da Menebuoi (ca. 1400) in de Eremitani-kerk in Padua die in een schetsboek zijn bewaard⁶⁶. Het andere voorbeeld betreft de fresco's van Paolo Uccello in de Loggia van de Peruzzi in Padua, die wij kennen uit de beschrijving die Vasari ervan geeft⁶⁷.

De zeven planeten en leeftijden

De voorstellingen die door de titelprent worden ingeluid vertonen dezelfde compositie als de eerder behandelde prenten. In de lucht zweeft – nu zonder wagen – de ons bekende planeetgod. Op aarde zijn de menselijke bezigheden weergegeven zoals die representatief zijn voor elk der zeven levensfasen.

De Vos wijkt hierbij af van het traditionele schema, waarbij mannen of vrouwen en mannen, vergezeld van een karakteristiek

dier, de leeftijden uitbeelden⁶⁸. De schilder koos voor een conceptie, waarbij steeds een man en een vrouw op de voorgrond (met uitzondering van Luna-Babytijd) niet alleen een levensfase vertegenwoordigen, maar ook een eigenschap die bij die leeftijd hoort en die door hoofdletters in de twee begeleidende versregels wordt aangeduid.

Opvallend is het, dat hij zijn *Luna* (afb. 18) laat vergezellen door het bijbehorende teken van de zodiak, de Kreeft, maar dat hij *Mercurius* (afb. 19) slechts de Tweeling meegeeft en de Maagd weglaat. Van een weergave van zodiakale tekens bij de overige planeten ziet hij geheel af, waarschijnlijk omdat de 'huizen' in de iconografie van de leeftijden nauwelijks een rol spelen.

Luna-Babytijd (afb. 18) draagt het onderschrift 'Onder de invloed van de MAAN groeien de geschenken van de NATUUR en hieruit put het ONMONDIGE KIND zijn hele kracht'⁶⁹.

Natura wordt uitgebeeld door een zogende vrouw, die met haar stedenkroon en hoorn

Afb. 21. Adriaen Collaert naar Maarten de Vos. *Sol-Volwassenheid* (1581). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 22. Adriaen Collaert naar Maarten de Vos. *Mars-Middelbare leeftijd* (1581). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

des overvloeds associaties oproept met de 'Magna mater' oftewel Rhea-Cybele, de moeder der goden⁷⁰. Een kip met kuikentjes onder vleugels zit aan haar voeten. Op de achtergrond vermaken peuters en kleuters zich met allerhande spelletjes. Een dergelijke voorstelling vertoont niet veel verwantschap met die van planetenkinderen, maar wel met uitbeeldingen van de Vroege kindertijd en *Innocentia*, de eerste van een reeks van zeven deugden⁷¹.

Mercurius-Kindertijd (afb. 19) wordt beheerst door leren. 'De tweede planeet, MERCURIUS, geeft in de tweede fase van het leven ONDERWIJS en allerlei kunsten en wetenschappen'⁷². *Doctrina*, een oudere leermeester, houdt een hemelbol op en doet metingen in een boek met behulp van een passer. Een jonge vrouw met kompas in de hand assisteert hem. Behalve met metingen houdt de jeugd zich bezig met lezen, schrijven en boogschieten.

Vlijt schijnt onder *Venus-Puberteit* (afb. 20)

de drijvende kracht te zijn. 'VLIJT, die door toewijding tot stand gebracht wordt, behoort bij de jongeren in de derde levensfase en deze wordt weer aangebracht door de derde planeet VENUS'⁷³. Een meisje aan een weefgetouw, omringd door kantklossende en musicerende vriendinnen, duidt de met vlijt verrichte bezigheden aan. De jongeman met de valk is echter ontleend aan de traditionele uitbeelding van de Lente of Jeugd⁷⁴.

'Het is de EER, die de vierde levensfase, de jeugdige volwassenheid, najaagt en de ZON, die eveneens stralend is, is bij beroemde mensen aanwezig'⁷⁵. Zo luidt het onderschrift op de prent met *Sol-Volwassenheid* (afb. 21). Eer of reputatie wordt voorgesteld door een spinnende vrouw, een haspel aan haar voeten, in welke vorm men ook het beeld van de 'deugdzame huisvrouw' aantreft⁷⁶. De volwassenheid zelf wordt vertegenwoordigd door een gebaarde krijgsman. De sportieve krachtmetingen op de achtergrond sluiten echter meer aan bij uitbeeldingen van de

kinderen van de zon, zoals op de eerder genoemde prenten van Pencz-Beham en Maarten van Heemskerck⁷⁷.

Ook *Mars-Middelbare leeftijd* (afb. 22) wordt uitgebeeld door een krijger. De vrouw naast hem is *Discretio*, de gave van het onderscheid, met als attributen een weegschaal, gewichten, een maatbeker en een zeef⁷⁸. Op de achtergrond ontwaart men het voor de planeet Mars zo karakteristieke strijdgewoel. 'De verstandige gave van het ONDERSCHIED komt in de vijfde fase van het leven, de rijpe volwassenheid; de vooruitziende en sterke MARS heeft alle macht over hen'⁷⁹.

Jupiter-Ouderdom (afb. 23) wordt vreemd genoeg gekenmerkt door *Memoria*, geheugen of herinnering, een vrouw met distilleerinstrumenten en een schortje voor. Ouderdom zelf wordt uitgebeeld door een rechter met gerechtsroede. Op de achtergrond vindt een rechtspraak en aansluitend een terechtstelling plaats. 'De kracht van de HERINNERING valt in de zesde leeftijd, die van

Afb. 23. Adriaen Collaert naar Maarten de Vos. *Jupiter-Ouderdom* (1581). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

de ouderdom; JUPITER, de zesde planeet, koestert deze kracht terecht'⁸⁰.

Saturnus-Zeer hoge ouderdom (afb. 24) gaat vergezeld van *Conscientia*, het geweten, een vrouw met dikke boeken (ongetwijfeld de Heilige Schriften) die naar de hemel wijst. De bejaarde zelf draagt, behalve een stok, een gevulde buidel. De attributen aan zijn voeten – de omgevallen lege kolf, de zandloper en de rook die van het vuurtje afkomt⁸¹ – zijn vanitas-symbolen, die hem eraan doen herinneren, dat zijn geld hem weinig baat meer brengt en dat hij zijn geweten beter kan verlichten door het te besteden aan aalmoezen, zoals bij de kerkgang op de achtergrond gedaan wordt. De kerk staat tevens voor de laatste kerkgang van de oude, zijn begrafenis. 'In de zeer hoge ouderdom wordt men vaak door zijn GEWETEN gehinderd, een leeftijd die gij, SATURNUS, als laatste met uw zeis in beweging brengt'⁸².

Uit het voorafgaande is gebleken dat Maarten de Vos bij zijn voorstellingen – afgezien van de planeten zelf – nauwelijks traditionele elementen van de planetenkinderen heeft opgenomen, maar het accent geheel op specifieke bezigheden van de zeven leeftijden heeft gelegd. Zijn ordening sluit met enige variaties bij de bekende conceptie aan.

Ptolemaeus onderscheidde de levensfasen als volgt. De eerste fase staat onder de Maan, omdat deze groei bevordert en snel verandert en correspondeert met het element vochtigheid, dat het kind als voeding nodig heeft. Onder Mercurius neemt de geestelijke vorming een aanvang en wordt de basis voor de wetenschappen gelegd. Door opvoeding en onderwijs wordt de jonge geest en individualiteit ontwikkeld. Onder Venus vindt het ontwaken van de seksualiteit plaats. Onder de Zon heeft het spelen van de jeugd plaats gemaakt voor zelfstandig handelen. Men streeft naar roem en erkenning en houdt zich aan de wet. Mars staat voor standvastigheid. De bloei is voorbij en het tijdperk van ernst, verdriet, zorgen om lijf en ziel is aangebroken. Vóór het einde nadert, wil men nog iets goeds presteren. Onder Jupiter is de eerste periode van ouderdom aangebroken. Naast het verlangen naar eer

*Extrema premitur MENS CONSCIA sepe senecta
Quas SATVRNE moues Ultime falce tua*

Afb. 24. Adriaen Collaert naar Maarten de Vos.
Saturnus-Zeer hoge ouderdom (1581). Rijksprenten-
 kabinet, Amsterdam.

en roem ontstaat ook een afkeer van geweld en onrust. Rust, bedachtzaamheid, troosten en raadgeven zijn nu belangrijke factoren. Saturnus tenslotte houdt algemene neergang van geest en lichaam, matheid en onlust in⁸³. Ook de vormgeving van deze gedachte had zich vanaf de 14de eeuw volgens een min of meer vaststaand schema ontwikkeld. In de nu verloren gegane fresco's van Guariento in de Eremitani-kerk te Padua (14de eeuw), die nauw verwant zijn aan illustraties van medische handschriften in die tijd⁸⁴, worden de leeftijden verbeeld door een man en vrouw aan weerszijden van de bijbehorende planeet. Verschillende van hun attributen zagen wij ook bij Maarten de Vos: kinderen met een stokpaardje, pop en vogel naast Luna; Mercurius in de vorm van een onderwijzer die een jongen leert lezen en een meisje leert spinnen; Venus te midden van een jong paar; Sol te midden van een jonge geleerde en een vrouw die windsels vervaardigt; Mars wordt vergezeld door een gewapend manspersoon en een vrouw die zit te spinnen; Jupiter door een geleerde en een vrouw met rozenkrans; Saturnus door twee kromme oudjes die zich warmen bij het vuur. Het bij De Vos zo opvallende beeld van de rechter in de zesde levensfase treffen wij bij voorbeeld bij Shakespeare aan, zij het in de vijfde fase: 'the justice, in fair round belly with good capon lin'd, with eyes severe, and beard of formal cut, full of wise saws and modern instances'. De eerste fase is uiteraard een 'infant, mewling and puking in the nurse's arms', de tweede een schooljongen, de derde een 'lover, with a woful ballad', de vierde een 'soldier, full of strange oaths, and bearded like the pard, jealous in honour, sudden and quick in quarrel'. De twee laatste levensfasen zijn vol verval, een tweede kindertijd die tenslotte uitmondt in 'mere oblivion, sans teeth, sans eyes, sans taste, sans everything'⁸⁵. Opvallend is het echter, dat De Vos het niet alleen bij de uitbeelding van de levensfasen gelaten heeft. Tenminste zo veel plaats heeft hij ingeruimd voor de met elke periode verbonden geestelijke eigenschappen als specifieke gaven van de planeten. Het toeschrijven van dit soort eigenschappen aan de planeten, de 'dona spiritus sancti',

stamt eveneens uit de astrologische traditie, maar de goddelijke gaven zelf variëren nogal. Alexander Neckam noemt in zijn *Natura rerum* (I, 7) de volgende reeks, corresponderend met de hier aangehouden volgorde van de planeten: Timor, Pietas, Scientia, Fortitudo, Consilium, Intellectus en Sapientia; Opicinus houdt deze reeks aan, maar past die toe op een andere volgorde van planeten, zodat een geheel ander beeld ontstaat⁸⁶. Maar wellicht is De Vos' uitbeelding, net als zijn vier elementen op de titelprint, eerder een variatie op een picturale bron die hij in Florence gezien kan hebben. Vasari beschrijft in zijn *Vite* de fresco's aan de buitenzijde van een huis van Sforza Almeni in de Via de' Servi die door Christofano Gherardi naar zijn ontwerp zijn uitgevoerd⁸⁷.

De fresco's stellen een ingewikkelde combinatie van zeven leeftijden, gekoppeld aan steeds twee morele begrippen, de zeven deugden, de zeven vrije kunsten en de zeven planeten en tekens van de zodiak voor. De volgorde van de planeten verschilt ietwat van die bij Maarten de Vos, maar andere elementen komen in de prenten terug. *Luna-Infanzia* wordt uitgebeeld door zogende moeders en vrouwen in het kraambed, gepresideerd door maangodin Diana. *Volontà en Carità* (Wil en Moederliefde) zijn de kenmerkende eigenschappen. *Mercurius-Puerizia*, gecombineerd met *Verità* en *Falsità* (Waarheid en Bedrog) wordt uitgebeeld door kinderen die spelen en naar school gaan: *Sole-Adolescenza* met *Ozio* en *Fatica* (Ledigheid en Inspanning) door twee wandelende jongelingen; *Venere-Gioventù* met *Cognizione di se stesso* en *Fraude* (Zelfkennis en Bedrog) door een jongeling met allerlei cosmografische instrumenten en dansende en musicerende jongeren. *Marte-Virilità* is een in wapenrusting gestoken, rijpe man tussen *Memoria* en *Volontà* (Herinnering en Wil). *Giove-Vecchiezza* staat tussen *Pietà* en *Religione*, *Vroomheid* en *Godsdienst*; *Saturno-Decrepità* tussen *Felicità* en *Immortalità* (Gelukzaligheid en Onsterfelijkheid). De cyclus wordt gecomplementeerd door steeds één van de theologische en kardinale deugden (Liefde,

Geloof, Hoop, Temperantia, Prudentia, Fortitudo, Justitia) en vrije kunsten (Grammatica, Logica, Musica, Retorica, Philosophia, Astrologia en Geometria). De fresco's werden in 1554 of kort daarna uitgevoerd, maar waren door de weersomstandigheden geen lang leven beschoren, de reden waarom Vasari zijn ontwerpen zo uitvoerig beschrijft.

Vijftien jaar na de serie van *Planeten-Leeftijden* maakte Maarten de Vos ontwerpen voor een andere serie *Leeftijden*, ditmaal vier in getal, die in 1596 door Crispijn de Passe de Oude werden gegraveerd en uitgegeven⁸⁸.

Ogenschijnlijk zijn in deze voorstellingen de planeten geheel verdwenen, maar hun plaats wordt ingenomen door een antieke god, die niet meer boven de aarde zweeft, maar harmonisch in de voorstelling geïncorporeerd is. De verdeling in leeftijden is tot opgegroeide manspersonen beperkt: Adolescentia, Iuventus, Virilitas en Senectus. De titels geven aan welke eigenschap kenmerkend is voor elke fase: jongelingen houden zich bezig met de liefde en worden dan ook vergezeld door Venus en Amor; de volwassenheid met arbeid en studie en staat onder de hoede van Minerva; de middelbare leeftijd streeft onder leiding van Juno naar eer en roem; de ouderdom is gewijd aan verdriet en gaat van de onvermijdelijke Saturnus vergezeld. De strekking van de serie en ook de afgebeelde attributen sluiten voor een deel aan bij de serie van 1581 – muziekinstrumenten die liefde stimuleren; passer, kompas en hemelbol als symbolen van studie en arbeid; eerezucht op latere leeftijd; en rook, een zandloper en de wetenschap van de naderende dood bij de ouderdom. Toch is ook deze serie weer een eigen variatie op het bekende thema, zowel gebaseerd op de traditionele iconografie als op persoonlijke toevoegingen.

Juist deze variatie die Maarten de Vos zich bij zijn prentontwerpen heeft gepermitteerd – een combinatie van eigen vindingen en een vrije toepassing van traditionele elementen – is typerend voor de werkwijze van de 16de-eeuwse kunstenaar. De Vos' voorstellingen van de planeten zijn een mengsel van wetenschappelijke kennis van die tijd – zoals

Agrippa van Nettesheims *De occulta philosophia* –, algemene iconografische begrippen (die in zijn tijd tamelijk vanzelfsprekend waren, maar die vandaag de dag niet zonder nogal wat hoofdbreken zijn te achterhalen) en variaties op eerdere uitbeeldingen van het thema. Het resultaat is steeds een originele versie, waarin juist het samengaan van al deze factoren dit soort allegorieën tot zo'n interessant studiegebied maakt.

Noten

¹ Inv. Prenten 1981: 186 t/m 192. Aankoop uit het F. G. Wallerfonds. Alleen de vierde prent, de planeet Venus, ontbreekt. Deze bevindt zich onder andere in het Brits Museum te Londen. De prenten staan vermeld in D. Franken Dz., *L'Œuvre gravé des van de Passe*, Amsterdam-Parijs 1881, p. 206, nrs. 1138–1145 en F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts ca. 1450–1700*, compiled by K. G. Boon and J. Verbeek, Amsterdam z.j., dl. xv, p. 196, nrs. 536–543. De prenten meten ca. 24 × 18,5 cm.

² 'Septem Planetæ inventi ex aurea catena Platonis, eorundemque actiones in corpora, animalia, herbas et metalla, excusi a Crispino Passaeno Zelando. Sapiens dominabitur astris'. Bij de vertaling van het Latijn op de prenten ondervond ik de zeer gewaardeerde medewerking van Dr. Chr. L. Heesakkers.

³ 'Cathena aurea Platonis qua prima rerum genera in amplitudinem diffusa mutuis (= mutuis) concentibus constringuntur et conveniunt adminicem (= ad invicem) et cum Arthetypo (= Archetypo)'.

⁴ 'Tertius novenarius patientium solo homine excepto qui vmtutem (= Virtutem) terris representat patiens et agens'.

⁵ Zie bijvoorbeeld S. K. Heninger, *The cosmographical glass. Renaissance diagrams of the universe*, San Marino (Calif.) 1977, pp. 14–21 en afb. 10g, een houtsnede uit Hartmann Schedels *Liber chronicarum*, Neurenberg 1493.

⁶ 'Secundudu (= Secundus) novenarius (= novenarius) celestium obedientium et agentium'.

⁷ 'Primus novenarius Super caelestium agentium'.

⁸ Serafijnen en cherubijnen worden in het Oude Testament genoemd. De zeven andere engelen-

koren zijn aan de brieven van Paulus ontleend. Zie voor Dionysius de Areopagiet: Frances A. Yates, *Giordano Bruno and the hermetic tradition*, New York 1969, pp. 117–129.

⁹ Plato, *Timaeus*, met name 28–48. Plato, dl. VII, vertaald door R. G. Bury (Loeb Classical Library), Cambridge (Mass.) 1961, pp. 47–113.

¹⁰ Zie voor het ontstaan van dit beeld en de geschiedenis ervan Arthur O. Lovejoy, *The great chain of being. A study of the history of an idea*, New York 1960, met name pp. 24–66. Met dank aan Dr. H. W. van Helsdingen.

¹¹ Dit is ook de mening van christelijke theologen, zie Lovejoy, *op. cit.* (noot 10), p. 89.

¹² Zie Heninger, *op. cit.* (noot 5), pp. 81–84.

¹³ *Ibidem*, afb. 53a en 53b.

¹⁴ *Ibidem*, p. 160.

¹⁵ Over Theodorus Graminaeus is weinig informatie te krijgen. Zie voor de belangrijkste gegevens A. J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, dl. 6, Haarlem z.j., pp. 361–362 (nieuwe uitgaaf). In 1579 werd hij tot griffier van het Hertogdom Berg in Düsseldorf benoemd. Gezien de datum van zijn publicaties, moet hij tot 1581 contacten met Keulen onderhouden hebben. Zijn sterfdatum is niet bekend.

¹⁶ Vergelijk met name De Passe's titelprent voor een serie *Apostelen*, Hollstein, *op. cit.* (noot 1), p. 160, nr. 224 (met afbeelding) en de titelpagina voor een serie van *De leeftijden* (1599), Hollstein, p. 189, nr. 492, waar de vier putti in de hoeken van het ovaal zowel de attributen van de leeftijden als van de seizoenen dragen. Zie ook een serie putti, Hollstein, pp. 211–212, nrs. 629–636.

¹⁷ Zie voor een algemene inleiding op Agrippa's *De occulta philosophia*: Yates, *op. cit.* (noot 8), pp. 130–143. Een Engelse vertaling van Boek I vindt men in *Occult philosophy or magic. Book one. Natural magic*, ed. Willis F. Whitehead, New York 1971.

¹⁸ Henricus Cornelius Agrippa ab Nettesheim, *De occulta philosophia sive de magia*, z. pl. 1533, Boek I, cap. I, p. I. Facsimile ed. van Karl Anton Novotny, Graz 1967, p. 13 (vertaling van Whitehead, p. 33).

¹⁹ *De occulta philosophia*, Boek II, cap. xxxii, p. CLXXV, ed. Novotny, p. 187.

²⁰ *Ibidem*, Boek II, p. CLXIII.

²¹ *Ibidem*, Boek II, cap. XII, p. CXXIII, ed. Novotny, p. 136 (met schema op p. CXXV).

²² Het betreft carneool, topaas, jaspis, chrysoliet, onyx, sardonix, saffier, karbonkel en smaragd, die volgens Ezechiël 28 : 13 de beschutting in de Hof van Eden vormden.

²³ *De occulta philosophia*, Boek I, cap. I en II, p. I en II, ed. Novotny, pp. 13–14, vert. Whitehead, pp. 34–35.

²⁴ *Ibidem*, Boek II, cap. xxxii, p. CLXXXIII.

²⁵ *Ibidem*, Boek I, cap. III–VIII.

²⁶ Zie bij voorbeeld Cesare Ripa, *Iconologia*, ed. D. P. Pers, Amsterdam 1644 (ed. princ. 1592), pp. 151–2 en 228 en voor de caduceus als attribuut van Mercurius, p. 271. Zie ook embleem nr. 8 van Gabriel Rollenhagen, *Emblematum centuria secunda*, ed. Crispijn de Passe, Utrecht 1608: 'Rerum sapientia custos', wijsheid is de beschermster van daden.

²⁷ Zie voor Hermes Trismegistus: Yates, *op. cit.* (noot 8), pp. 1–19.

²⁸ *De occulta philosophia*, Boek II, cap. X, pp. CXX–CXXI (met schema); zie ook Heninger, *op. cit.* (noot 5), p. 39, afb. 29.

²⁹ Zie voor astrologische voorstelling en de daarmee samenhangende ideeën A. Hauber, *Planetenkinderbilder und Sternbilder. Zur Geschichte des menschlichen Glaubens und Irrrens*, Straatsburg 1916 en C. Bezold en F. Boll, *Sternglaube und Sterndeutung. Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*, Leipzig–Berlijn 1919. Een goede inleiding treft men bovendien aan in Jean Seznec, *The survival of the pagan gods. The mythological tradition and its place in Renaissance humanism and art*, New York 1963 (ed. pr. 1940), pp. 37–83.

³⁰ Zie F. Boll, 'Die Lebensalter. Ein Beitrag zur antiken Ethologie und zur Geschichte der Zahlen', *Neue Jahrbücher für klassischen Altertum, Geschichte und deutsche Literatur* 21 (1913), pp. 89–154 (pp. 112–119); Otto Weinreich, *Triskaidekadische Studien. Beiträge zur Geschichte der Zahlen*, Giessen 1916, pp. 91–114 en R. Salomon, *Opicinus de Canistris. Weltbild und Bekenntnisse eines Avignonesischen Klerikers des 14. Jahrhunderts*, Londen 1963, p. 98–101.

³¹ R. Klibansky, E. Panofsky en F. Saxl, *Saturn and melancholy. Studies in the history of natural philosophy, religion and art*, Cambridge (Mass.) 1964, pp. 204–206.

³² Zie voor de 15de-eeuwse voorbeelden F. Lippmann, *Die sieben Planeten*, Berlijn 1895; voor de door Herman Janszoon Muller gegeveerde prenten naar Heemskerck: Ilja M. Veldman, 'Seasons, planets and temperaments

in the work of Maarten van Heemskerck. Cosmo-astrological allegory in sixteenth-century prints', *Simiolus* 11 (1980), pp. 149–176 (met name pp. 163–169 en afb. 25–31)

³³ *Luna*

Luna nocturnos radios ministrat
Albido curru variatque menses
Cornibus plenis, modo semiplenis,
Aut vacuatis.

Consulit somnum genitrix inanis
Somnij; quamvis ea spumat undis,
Attamen fervens sequitur calentis
Sydera Cancri.

Filij Lunae tibi Luna parent:
Nam tuae vires superant potentes;
Principum sub te stadium virescit,
Aurea Phoebe.

Imperas, Phoebe, nitido metallo,
Dicis argentum, tibi grex tuorum
Est huic multum similis metallo
Cynthia pernox.

De maan zendt vanuit haar sneeuw witte wagen nachtelijke stralen uit en brengt, nu eens door volle, dan weer door halfvolle of lege hoorns, afwisseling in de maanden.

Als moeder van een ijdele droom gaat zij over de slaap; hoewel zij schuimt op de golven, volgt zij toch gloeiend het teken van de vurige Kreeft. De kinderen van de Maan zijn u onderdanig, Maan: want uw krachten zijn sterker dan heersers; onder u, gouden Phoebe, wordt de ijver van degenen die vroeg opstaan gestimuleerd. Gij heerst, Phoebe, over het glanzende metaal, dat ge zilver noemt, uw gevolg lijkt zeer op dit metaal, o hele nacht schijnende Cynthia.

³⁴ Vanaf de 6de eeuw werden de planeten met de Griekse goden geassocieerd en naar hen genoemd. Daar Maarten de Vos bij zijn weergave hun de gebruikelijke attributen meegeeft, zullen deze hier verder niet besproken worden.

³⁵ *Mercurius*

Mercuri praepes Volucris galero,
Aliger talo, celerisque bigae
Sessor, est alis tua virga comta,
Spirat et angue.

Alites inter tibi servit Oscan,
Antesignanus tibi lucis astat
Gallus; Astraeam Geminosque vnltu (= vultu)
Semper oberras.

Tu Pater furum, Deus eloquentum,
Numen in scaena. Dominus vitorum
(= virorum),
Qui plagas mundi peragrant et aequor.
Merce potentes.

Vivis argentum quod habere (= haberis?)
vivum,
Estque Cyllenes tibi gnatus auctor;
Volveris motum cito; sic et omnis
Mercurialis.

Vliegensvlugge Mercurius, met uw gevleugelde hoed, vleugels aan de enkels en berijder van een snel tweespan, uw staf is met vleugels bewerkt en blaast vanuit z'n slang.

Onder de vogels is het de Kraaier die u dient, de aankondiger van het licht staat bij u, de haan; met uw verschijning dwaalt ge altijd richting Maagd en Tweeling.

Gij, vader der dieven, God van de welsprekenden, patroon van het toneel, heerser over de mannen die rijk aan handelswaar de streken van de wereld en de zee bereizen.

Omdat ge door de stervelingen gehouden wordt voor kwikzilver en omdat u de Cylleense autoriteit toegewezen is, daarom gaat ge snel; zo is het bij iedereen die onder Mercurius staat.

³⁶ *Venus*

Seminum mater Venus aeviterna,
Diva faecundo gremio, lepore
Blanda, caelestum facilis voluptas,
Terrigenumque.

Chaonis currum moderatur (= moderatur) ales,
Teque tutamen resonant olores,
In sinum ludens volitat Cupido,
Ductor Amorum.

Syds auratum regis ad bilancis
Pondus aequatae, regis ad libellam.
A tuis Taurus minitante cornu
Cornibus haeret.

Aureas dicunt Veneres ab auro.
Aereas dicant Veneres ad aere:
Aes subest Divae et quod ab aere factu
Gaudia confert.

Venus, onsterfelijke moeder van de voortplanting, godin met uw vruchtbare schoot, mooi door uw charme, een makkelijk te bereiken genot van hemelingen en aardbewoners. De Chaonische vogel trekt uw wagen en zwanen weerkaatsen u als bescherming; Cupido, de bringer van liefdesgevoelens, fladdert speels uw schoot in.

Gij heerst ten tijde van het gulden gewicht van de Weegschaal die in balans hangt, gij brengt het in evenwicht. De stier hecht zich met zijn dreigende hoorn vast aan jouw muziekinstrumenten (?).

Men spreekt van gulden Venuskinderen naar het goud; laat men echter spreken van koperen Venuskinderen naar het koper: koper valt onder

deze Godin en wat van koper gemaakt is schenkt haar vreugde.

³⁷ *Sol*

Signa per bis sex moderatur orbem
Corniger Titan, sed amat Leonem.
Caeteris non sic in amore clausis;
Est Leo carus.

En rotis currunt nivei iugales.
Et vehunt Solem simul et triumphos
Solis ostentant, volitant trophaea
Solis ubique.

Namque Solares agitant alumni
Bellicam molem, sine clade laeti.
Hostis et supra statuunt trophaea
Fusus acerbum.

Aureus Sol est habetur auri
Praeses, utque auro nihil in metallis
Antefers nec sic homini sub isto
Sydere nato.

De gehoornde Titaan bestuurt de wereld door twee maal zes tekens, maar hij heeft een voorkeur voor de Leeuw, terwijl de andere tekens niet zo in liefde ingesloten zijn; het is de Leeuw die u dierbaar is.

Zie, sneeuwwitte tweespannen snellen voort op wielen en vervoeren de Zon. En tegelijk spreiden ze de triomfen van de zon ten toon, de trofeeën van de Zon vliegen overal rond.

Want zonnekinderen zijn bezeten van oorlogsgevaar, blij zonder nederlaag. En de trofeeën van de vijand zetten zij boven op de bittere lijkstoet.

De Zon is van goud en men houdt hem voor de heerser over het goud. En zoals gij van de metalen niets boven goud verkiest, zo verkiest ge ook niemand boven de mens die onder dit sterrebeeld geboren is.

³⁸ *Mars*

Terror o mundi, furibunde Mavors,
Bellicae gentes (= gentis) decus atque ductor,
Biga profertur tua vi citorum
Quadrupedantum.

Corniger stellas Aries ministrat
Sub tuo ductu. Fariale (= Feriale) sydus
Fert minas orbi tibi subiugato
Scorpius astro.

Editi sub te populi Gradivum
Viribus semper sapiunt potentem.
Bella si cessant, simulacra belli
Vana sequuntur.

Te chalybs, ferri genus omne spectat,
Martis et pulli referunt acerbi
Ferreas mentes chalybumque dextris
Corpore cusa.

O, gij schrik van de wereld, woedende Mars, sieraad en leider van het oorlogsvolk, uw wagen wordt voortgetrokken door de kracht van uw snelle viervoeters.

De hoorndragende Ram beheerst onder uw leiding de sterren, de dodenster Schorpioen, die als planeet aan u onderworpen is, brengt verschrikkingen aan de wereld. De volkeren die onder u geboren zijn scheppen smaak in de krachtenrijke Gradivus. Als oorlogen ophouden, volgen zij schijnvoorstellingen van oorlog. Staal en alle soorten ijzer hebben op u betrekking en het wrede gebroed van Mars produceert ijzeren karakters en met de rechterhand gesmede objecten van staal.

³⁹ *Jupiter*

En Iovis currus aquilae gubernant.
Jupiter velox aquilas gubernat,
Armiger magni Iovis est hic ales,
Fulmina gestans.

Huic potens arcu iuvenis per astra
Semivir currens et equo biformis
Obvius nudum trahit acer arcum.
Astra secunda.

Sint tibi pisces, subeunte signo;
Jupiter magnis dabit orsa rebus,
Quas poli, tellus, mare, quasque versant
Atria Regum.

Est Iovis stannum speciosa massa,
Multiplex usu: Iovialis omnis
Usibus multis valet, atque punctum
Tollit hic omne.

Zie, adelaars besturen de wagen van Jupiter, de snelle Jupiter bestuurt de adelaars; deze vogel is de wapendrager van de grote Jupiter en draagt zijn bliksem.

De door zijn boog machtige jonge half-mens, die tegelijk de gedaante van een paard heeft (n.l. de Centaur) snelt langs de sterren en scherp spant hij op weg zijn naakte boog. De sterren zijn gunstig.

Vissen behoren u toe wanneer het sterreteken neergaat; de grote Jupiter zal aan grote ondernemingen een begin geven, zoals aan dat wat van de hemel is, aan de aarde, zee en aan datgene waarover men in de Hallen der Koningen beraadslaagt.

Het tin, dit kostbare metaal, is van Jupiter, een metaal met veelsoortige gebruiksmogelijkheden: ieder die onder Jupiters gesternte valt is in staat tot velerlei nut en scoort daarmee alle punten.

⁴⁰ Dit is een middeleeuwse uitbeelding van Saturnus, die niet aan voorstellingen van de oudheid ontleend is. Op deze wijze verschijnt hij bij voorbeeld in de *Ovide Moralisé* en het

Libellus de imaginibus deorum, zie Klibansky, Panofsky en Saxl, *op. cit.* (noot 31), p. 208.

⁴¹ *Saturnus*

Ecce Saturnus minitatur unca
Falce vel parvis sine mentis usu,
Cernis aurigam celerem Draconum
Alite curru.

Astra percurrit senior, petitque
Imbrium Regis loca Capriconi;
Praebet ast dorsum celerans Aquaeri
Cominus urnae.

Possidet Phoebi decus Occidentis
Omne terrarum; reperit sodinas.
Et magnos implet genio sinistro,
Ceus Deus artis.

Quod riget plumbum, quod habetque pondus.
Iura Saturni subit: huius ergo
Subditi talis, animis rigentes
Corde gravescunt.

Zie hoe Saturnus dreigend zwaait met zijn gekromde zeis, zelfs ten aanzien van de kleintjes die het gebruik van het verstand nog missen; je ziet hem als snelle bestuurder van de draken op de gevleugelde wagen.

Deze oude snelt langs de sterren en begeeft zich naar het gebied van de koning der slagregens, de Steenbok; maar voortsnellend keert hij de rug toe naar de Waterman die een kruik bij zich heeft.

Hij bezit alle sieraden van de aardrijken van de ondergaande Phoebus; hij ontdekt mijnen. En als God van die kunst vervult hij magiërs met een sinistere begaafdheid.

Het lood, dat stijf is en gewicht heeft, ondergaat de wetten van Saturnus: degenen die aan zó iemand onderworpen zijn, worden zwaar van hart, stroef van geest als ze zijn.

⁴² Prent nr. 6 van een door Dirck Volkertsz. Coornhert gegraveerde en door Hiëronymus Cock uitgegeven serie; Thomas Kerrich, *A catalogue of the prints which have been engraved after Martin Heemskerck*, Cambridge 1829, pp. 108-115; Hollstein, *op. cit.* (noot 1), dl. IV, p. 231, nr. 221.

⁴³ Ook in de cosmografische handboeken van die tijd worden de Indianen op deze manier beschreven. In het hoofdstuk 'De America, cap. IIII' van Petrus Apianus' *Cosmographia*, ed. Gemma Frisius, Antwerpen 1545, fol. 30r, vindt men de volgende omschrijving: 'De bewoners daar lopen helemaal naakt rond, het zijn heel wrede menseneters, die heel goed met pijl en boog kunnen omgaan. Ze gehoorzamen niemand en hebben geen Meester of Koningen..'

⁴⁴ Zie voor deze vorm van Saturnus: Erwin Panofsky, 'Father Time', *Studies in iconology. Humanistic themes in the art of the Renaissance*, New York 1967, pp. 69-93.

⁴⁵ Zie voor afbeeldingen van de prenten van Goltzius, Pencz/Beham en Heemskerck: Veldman, *op. cit.* (noot 32), afb. 40, 34 en 31; voor de veranderende visie op de planeet Saturnus: E. Panofsky en F. Saxl. *Dürers Melencolia I. Eine quellen- und typengeschichtliche Untersuchung*, Leipzig 1923. (Studien der Bibliothek Warburg).

⁴⁶ Veldman, *op. cit.* (noot 32), afb. 37.

⁴⁷ Klibansky, Panofsky en Saxl, *op. cit.* (noot 31), pp. 382-383, afb. 128 en 129.

⁴⁸ *De occulta philosophia*, *op. cit.* (noot 17), Boek I, cap. xxii, p. xxix (vert. Whitehead, pp. 90-91).

⁴⁹ Zie voor een reproductie van diens prent van Saturnus Klibansky, Panofsky en Saxl, *op. cit.* (noot 31), afb. 53. Uit hun opmerking in noot 24, p. 382 blijkt dat de auteurs met de planetenserie van Maarten de Vos zelf niet bekend zijn.

⁵⁰ Maten ca. 23,8 x 24,6 cm. Inv. OB 7461-7468. Hollstein, *op. cit.* (noot 1), dl. xxi, pp. 168-169, nrs. 517-524. Els Verhaak maakte mij op deze serie attent.

⁵¹ 'Planetarum effectus et eorum in signis zodiaci super Provincias, Regiones et Civitates dominia'.

⁵² 'Illustrissimo Serenissimo Principi Alexandro Farnesio, Parmae, Placentiae etc. Principi, Equiti ordinis aurei velleris, Invictissimi Regis Catholici per Belgium Vicario, Gubernatori et Praefecto generali. Joann. Sadler sculpsit DD'.

⁵³ 'Te Virtus celebrem facit, ac Prudentia, qui Rem

In loca cunctando pristina restituis.
Ob tua te merito tam splendida facta Poetae
Cum Sole et Luna semper ad astra ferent'.
De heer M. Haga bevestigde mij nog eens dat boven het wapen van Philips II is afgebeeld.

⁵⁴ Armin Zweite, *Marten de Vos als Maler*, Berlijn 1980, pp. 26-27. Het op 17 augustus uitgevaardigde generaal pardon hield in, dat de eerstvolgende vier jaar Calvinisten en Lutheranen niet benadeeld mochten worden en dat het hen vrij stond te emigreren.

⁵⁵ De relatie planeten en landstreken wordt wel gelegd in de Islamitische astrologische handschriften, zoals dat van de geograaf Zakara ibn Mohammed al-Qazwini (1283), Sez nec, *op. cit.* (noot 29), p. 162.

⁵⁶ *De occulta philosophia*, *op. cit.* (noot 17), Boek

1, cap. xxxi, p. xxxvi (vert. Whitehead, pp. 105-106).

⁵⁷ De losse titelpagina (inv. OB 9204) werd bewaard als anonieme kunstenaar naar Maarten de Vos. De complete serie inv. Prenten 1981: 62 t/m 70, werd aangekocht uit het F. G. Wallerfonds. De titelpagina, in de latere editie van de serie voorzien van het uitgeversmerk van I. Covens en C. Mortier (1721-78), is de enige prent, die in de kunsthistorische literatuur aandacht gekregen heeft. Zij wordt afgebeeld door Klibansky, Panofsky en Saxl, *op cit.* (noot 31), afb. 113, maar op p. 349, noot 217, ten onrechte als titelpagina voor een serie *Temperamenten* van Gerard de Jode naar Maarten de Vos aangeduid. Op p. 388, noot 42, verschijnt dezelfde titelprent als behorende bij de serie *Planeten* van De Vos. De daar gedane suggestie van de auteurs als zouden de zeven planeten tevens de zeven werken van barmhartigheid voorstellen, is onjuist (zie vervolg van dit artikel).

De titelpagina wordt verder besproken door Klaus Popitz, *Die Darstellung der vier Elemente in der Niederländischen Graphik von 1565 bis 1630*, München 1965, p. 98, nr. 14. Van de overigen overige van de serie, die ca. 30,2 × 21,3 meten, wordt slechts de eerste prent in de literatuur genoemd en wel door E. Tietze-Conrat, 'Pieter Bruegels Kinderspiele', *Oudheidkundig Jaarboek* 1933, p. 127, afb. 40,3 en Wolfgang Kemp, *Natura. Ikonographische Studien zur Geschichte und Verbreitung einer Allegorie*, Frankfurt am Main 1973 (diss.), p. 147.

⁵⁸ 'SEPTEM PLANETAE septem hominis aetatibus respondententes scilicet 1. INFANTIAE 2. PUERTIAE 3. ADOLESCENTIAE 4. IUVENTUTI 5. VIRILI AETATI 6. SENILI AETATI 7. SENECTAE ET DECREPITIAE cum eorundem in eisdem operationibus et effectibus elegantissimis figuris depicti'.

⁵⁹ 'Homo natus de muliere brevi vivens tempore repletus multis miseriis, Job 14' en 'Dies annorum nostrorum in ipsis SEPTUAGINTA anni erunt, psal. 89'.

⁶⁰ Zie hiervoor Boll, *op cit.* (noot 30), pp. 118-130; voor de uitbeelding in Byzantijnse tijd: M. Didron, *Manuel d'iconographie chrétienne grecque et latine*, Paris 1845, pp. 409-410, Wilhelm Wackernagel, *Die Lebensalter. Ein Beitrag zur vergleichenden Sitten- und Rechtsgeschichte*, Basel 1862 en verder Suze Barth, *Lebensalter-Darstellungen im 19. und 20. Jahrhundert*, Bamberg 1971, met lijst van voorbeelden op pp. 193-194.

⁶¹ Aan de uitbeelding van planeten gecombineerd

met leeftijden is nog weinig onderzoek verricht. Aanvankelijk verschijnt deze relatie voornamelijk in medische handschriften uit de 15de eeuw, zie Hauber, *op. cit.* (noot 29), pp. 39-40 en 75. Eén van de bekendste voorbeelden is het *Liber physiognomiae* in de Biblioteca Estense (Ms. xi, F. 12), waarin de illustraties (steeds en man en vrouw met attributen aan weerszijden van de planeet-god) grote verwantschap vertonen met de nu verloren gegane fresco's van Guariento in het koor van de Eremitani-kerk te Padua (14de eeuw), zie A. Venturi, 'La fonte di una composizione del Guariento', *L'Arte* 18 (1914), pp. 49-57.

De zeven leeftijden, gekoppeld aan de planeten, beroemde mannen en vrije kunsten, zijn ook afgebeeld in het Palazzo Trinci in Foligno (begin 14de eeuw), zie M. Salmi, 'Gli affreschi del Palazzo Trinci a Foligno', *Bolletino d'Arte*, 13 (1919), pp. 139-180. Zie ook Antonio Barzon, *I cieli e la loro influenza negli affreschi del Salone in Padova*, Padua 1924, p. 396. Ripa, *op. cit.* (noot 26) noemt als favoriet aantal leeftijden het zevental, omdat deze corresponderen met de zeven dagen 'waer in alle den tijt besloten wert' en met de zeven planeten 'waer door de voortteeling en verdervinge op der aerde geschiet'. Zie ook verzen van Baptiste Pellerin, uitgegeven in 1595 door Nicolas Le Camus, met verzen van Ronsard (G. Wildenstein, 'La collection de tableaux d'un administrateur de Ronsard', *Gazette des Beaux-Arts* 51 (1958), pp. 5-7 en afb. 1-2). Een later voorbeeld van een combinatie van leeftijden en planeten is aan te treffen in de decoratie van het Deense Rosenberg Paleis (1618-1624) van Christiaan IV, zie Meir Stein, 'Christian IV's program for udsmykningen af Rosenborgs riddersal 1618-1624 (1631?)', *Ikonographisk Post* 2 (1982), pp. 1-15.

⁶² Wackernagel, *op. cit.* (noot 60), pp. 26-27. Het zevental van Hippocrates, dat ook door Cicero en Seneca genoemd wordt, is via de kerkvader Ambrosius tot de christelijke theologie doorgedrongen. De Latijnse benamingen stammen van Isidorus van Sevilla, zie *Georg Wickrams Werke*, dl. 5 (ed. J. Bolte), Tübingen 1903, pp. xv-xvi.

⁶³ Zie voor de leer van de vier temperamenten Elisabeth C. Evans, *Physiognomics in the ancient world*, Philadelphia 1969 en Klibansky, Panofsky en Saxl, *op. cit.* (noot 31), pp. 3-123.

⁶⁴ Ook Klibansky, Panofsky en Saxl weten niet goed raad met deze weergave van melancholie, die zij kenschetsen als de 'meditative' diepte van de 'melancholia generosa' (p. 396), of, via de associatie van melancholie met nacht en dood, als beeld van de contemplatieve melan-

cholie in de kunst van na de Contra-Reformatie. Milton en latere schrijvers kenschetsen melancholie immers als 'a pensative nun, devout and pure' (p. 388). De auteurs vermelden ook, dat vanaf de 11de of 12de eeuw de vier temperamenten met vier leeftijden in verband gebracht werden (pp. 292-293).

⁶⁵ Ripa, *op. cit.* (noot 26), p. 117.

⁶⁶ Adolfo Venturi, 'Il libro di Giusto per la Cappella degli Eremitani in Padova', *Galleria Nazionale e Gabinetto delle Stampe in Roma*, 17 (1912) pp. 345-367 (met name pp. 357-358 met afb.).

⁶⁷ Giorgio Vasari, *Le vite de' più eccellenti pittori, scultori e architettori*, ed. G. Milanesi, dl. 2, Florence 1878, p. 215. Vasari vertelt hierin ook, dat Uccello, die blijkbaar nooit van z'n leven een kameleon gezien had, deze op 'merkwaardig eenvoudige wijze' weergaf als een 'grote, lompe kameel die lucht opslokte'. Zie voor de weergave van de elementen door o.a. salamander en kameleon in de literatuur: Alma Frey-Sallmann, *Aus dem Nachleben antiker Göttergestalten*, Leipzig 1931, pp. 98-100.

⁶⁸ Zie H. von der Gabelentz, *Die Lebensalter und das menschliche Leben in Tiergestalt*, Berlin 1938, en de inleiding van Bolte in *Wickrams Werke*, *op. cit.* (noot 62), dl. 5, pp. xvii-xviii. Op deze wijze vindt men bij voorbeeld door Crispijn de Passe respectievelijk de zes en tien leeftijden uitgebeeld (Hollstein, *op. cit.* (noot 1), p. 189, nrs. 492-498 en p. 187, nrs. 478-487).

⁶⁹ 'Auspicio LUNAE, NATURAE munera crescunt Robur et hinc INFANS concipit omne suum.'

⁷⁰ Kemp, *op. cit.* (noot 57), p. 143.

⁷¹ Een zogende moeder met op de achtergrond spelende kinderen stelt *Infantia* voor op een serie van *Tien leeftijden* van Gerard Groenning (Paludanus), uitgegeven door Philips Galle, (Tietze-Conrat, *op. cit.* (noot 57), p. 130, afb. 40, 2). Natura verbeeldt de kindertijd op de eerste wagen van een serie van vier Leeftijden-Tijden van de dag tijdens een Antwerpse ommeegang van 1562 (Sheila Williams en J. Jacquot, 'Ommgangs anversois du temps de Bruegel et de van Heemskerck', *Les fêtes de la Renaissance*, dl. 2, Parijs 1960, p. 374 en een anonieme prent, afb. 36). Vergelijk ook de eerste prent van de aan Jan Wierix toegeschreven *Theatrum vitae humanae* (1577), waarin de zes leeftijden met zes bouwordes worden vergeleken (Marie Mauquoy-Hendrickx, *Les estampes des Wierix*, Brussel 1979, dl. II, nr. 1499); voor de *Innocentia* uit de door Gerard de Jode uitgegeven serie van *Zeven deugden*, die eveneens aan Wierix worden

toegeschreven, nr. 1401. Op deze laatste prent komen de spelende kinderen op de achtergrond opvallend overeen met de door Collaert gegraveerde prent naar Maarten de Vos.

⁷² 'DOCTRINA <M> et varias artes, aetate secunda
MERCURIUS pueris stella secunda parat'.

⁷³ 'SEDULITAS quam fert Dilectio tertia adulto
Aetate est quam fert tertia stella VENUS'.

⁷⁴ Voor een afbeelding van *Lente-Jeugd* (1563) uit een serie van vier seizoenen van Maarten van Heemskerck, gegraveerd door Philips Galle, zie Veldman, *op. cit.* (noot 32), p. 150, afb. 1. Ook in vele andere voorstellingen van Jeugd wordt deze gesymboliseerd door een jongeman met valk.

⁷⁵ 'Est HONOR hunc aetas sectatur quarta
Iuventus
Quartus et his claris SOL quoque clarus adest'.

⁷⁶ Spreuken 31: 13-24, onder andere uitgebeeld door Dirck Volkertsz. Coornhert naar Maarten van Heemskerck in een serie *Lof op de deugdzame huisvrouw* (1555), Kerrich, *op. cit.* (noot 42), pp. 119-120.

⁷⁷ Veldman, *op. cit.* (noot 32), p. 165, afb. 28.

⁷⁸ Discretio wordt bij Ripa, *op. cit.* (noot 26), pp. 41-42, beschreven als een vrouw die 'bedaeht en staetigh' is en volmaakt in haar oordeel. Symbolen van dat oordelen zijn ook bij Ripa meetinstrumenten: een loodlijn en een weegschaal, want zij 'wijckt niet af van den rechten wegh der gerechtighyheit, wesende dieselve in oordeel gegrondvest...'

⁷⁹ 'Fit DISCRETIO prudens quinta aetate virili
Providus et fortis MARS quibus vusque
(= usque) valet'.

⁸⁰ 'VIS REMINISCENDI sexta est aetate senili
IUPITER hanc sextus rite planeta fovet'.
Memoria zou men eerder in een vroegere levensfase verwachten. Ripa, *op. cit.* (noot 26), p. 139, zegt van Memoria dat zij volgens Aristoteles bij de middelbare leeftijd hoort, omdat mensen 'in 't beste van haer leven van beter en vaster memorie zijn, als in d'ouderdom'.

⁸¹ Het vuurtje zelf, waar de oude zich aan kan warmen, staat ook in directe relatie met Ouderdom-Winter, zie prenten van Goltzius en Heemskerck (Veldman, *op. cit.* (noot 32), p. 151, afb. 4 en p. 154, afb. 8).

⁸² 'Extrema premitur MENS CONSCIA saepe
senecta
Quas SATURNE moves ultime falce tua'.

⁸³ Boll, *op. cit.* (noot 30), pp. 121–122. De kennis van Ptolemaeus blijkt via astrologische en medische handschriften in de middeleeuwen bewaard te zijn, bij voorbeeld bij Michael Scotus, de hofastroloog van Frederik II en in het in noot 61 genoemde *Liber physiognomiae* (Boll, pp. 128–129).

⁸⁴ Zie voor reproducties van de fresco's en het handschrift Venturi, *op. cit.* (noot 61).

⁸⁵ Shakespeare, *As you like it*, II, 7 (monoloog van Jaques)

⁸⁶ Salomon, *op. cit.* (noot 30), pp. 102–108.

⁸⁷ Vasari, *op. cit.* (noot 67), dl. 6, Florence 1881, pp. 230–237. Maarten de Vos, die zeker Florence bezocht heeft, kan deze fresco's nog gezien hebben. De precieze datum van zijn Italiaanse reis is niet bekend, echter wel dat hij vóór 1558 weer in Antwerpen was teruggekeerd in verband met zijn inschrijving als Meester in het St. Lucasgilde.

⁸⁸ Hollstein, *op. cit.* (noot 1), p. 188, nrs. 488–491. De serie is aanwezig in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.

Fotoverantwoording:

Afb. 1–3, 5–24: Fotodienst, Rijksmuseum.

Afb. 4: British Museum, Londen.